परोपकाराय सतां विभूतयः

ગ્રંથાંક ૩૬

જીવવિચાર પ્રકરણ સાર્થ

સાવચૂરિક.

વાદિવેતાલ શ્રી શાંતિસૂરિ વિરચિત

શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ વિવેચન, ફુટનોટ અને છુટા બોલ વગેરે સહિત

વિવેચક અને પ્રકાશક,

સદ્ગત શેઠ વેણીચંદ સુરચંદ સંસ્થાપિત

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા.

આવૃત્તિ ત્રીજી પ્રત ૩૦૦૦

સંવત્ ૧૯૮૭ વીર સંવત્ ૨૪૫૭ સને ૧૯૩૧

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં—મુળચંદભાઈ ત્રિકમલાલે

છાપ્યું છે પાનકોરનાકા—અમદાવાદ

કિંમત ૦-૪-૦

નિવેદન.

જૈન સમાજમા કેળવણીનો બહોળો ફેલાવો કરવાના ઉદ્દે શથી પૂર્વાચાર્યના રચેલા ગ્રથો મૂળ, સટીક અથવા તેના ઉપર ચાલુ જમાનાની કસાયેલી કલમથી લખાયેના ભાષાતર (વિવેચન) સાથે, કે નવીન પદ્ધતિથી વિદ્વાન્ મુનિવર્ય અથવા શ્રાવકવર્યના લખેલા કે સશોધન કરી સશુદ્ધ કરેલા ગ્રથો, ઉદાર સદ્‌ગૃહસ્થો ની દ્રવ્યસહાયની છપાવી, તેને વિના મૂલ્યે કે અલ્પ મૂલ્યે આપી દરેક સ્થળે ગરીબ અને તવગરને સરખી રીતે લાભ આપવાનો અમારો આ પ્રયાસ વર્ષો થયા ચાલુ છે

તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી પરપરાએ મોક્ષપ્રાપ્તિ સુલભ થાય છે તે માટે પૂર્વાચાર્યોએ, નયનિક્ષેપાદિવડે અતિ ગહન આ ગમોનું રહસ્ય સમજવાને અસમર્થ એવા, પણ જિનવચનામૃતનું પાન કરવાને પિપાસુ સક્ષિપ્તરૂચિ ભવ્ય જીવોને સરળતાથી યથા તથ્ય વસ્તુતત્વનો બોધ થાય તેવા અનેક પ્રકરણગ્રથો સિદ્ધા તના સાર રૂપે રચેલા છે જીવાદિ નવ તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શરૂઆતમા જીવનું સ્વરૂપ જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા હોવાથી અમોએ આ જીવવિચાર નામનો ગ્રથ તેના રહસ્યપૂર્ણ વિવેચન સાથે અમારી ગ્રથમાળાના ૩૬મા મણકા તરીકે છપાવી બહાર પાડયો છે

આ પ્રકરણગ્રથમા જીવના ભેદ, તેની જાતિની નામવાર ઓળખાણ, જીવોના શરીરનું પ્રમાણ, આયુષ્યનું પ્રમાણ, તેમજ સ્વકાયસ્થિતિ અને પ્રાણ તથા યોનિનું પ્રમાણ વગેરે બાબતનું

સામાન્ય વર્ણન હોવાથી તેનું નામ જીવવિચાર રાખવામા આવ્યું છે તે યથાર્થ છે

જીવનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે સર્વને સમજી શકાય તેટલા માટે અમે ઉક્ત પ્રકરણમા મૂળ ગાથા શાસ્ત્રી મોટા ટાઈપમા અને તેના દરેક શબ્દની નીચે ગુજરાતી અર્થ દાખલ કરેલ છે તે સાથે સંસ્કૃત અભ્યાસીઓને પ્રાકૃત સૂત્રાનુસાર તેની કઈ વિભક્તિ છે ? તેનું યથાર્થ ભાન થવા સારૂ દરેક પદ ઉપર તેની સંસ્કૃત **અવચૂરી** (છાયા) મૂકેલ છે વિભક્તિની સ્પષ્ટતા થવાથી અર્થબોધ સચોટ થાય છે જેઓને સંસ્કૃત જ્ઞાન નથી હોતુ તેવા શરૂઆતના અભ્યાસકને માટે દરેક શબ્દોના છુટા અર્થ ગાથા નીચે મૂકવામા આવ્યા છે તે પછી ગાથાર્થ અને વિવેચન લખેલ છે વિવેચનનો ઘણોખરો આધાર ઉક્ત પ્રકરણની મોટી ટીકામાથી લેવામા આવ્યો છે અને તે ઉપરાત વિશેષ સમજ માટે જરૂરજોગી નોટ પણ લખવામા આવી છે વળી પૃથ્વીકાય વગેરે સજીવ છે એમ **પડ્દર્શન સમુચ્ચયના** આધારે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે પ્રકરણની પ્રાતે જીવવિચારના છુટા બોલ દાખલ કર્યા છે, તે પ્રકરણમા પ્રવેશ કરવાને શરૂઆતમા શિખવવા યોગ્ય છે તે પછી સ્વાધ્યાયને ઉપયોગી થવા સારૂ પ્રકરણની મૂળ ગાથા એકઠી એકસાથે આપેલ છે તે પછી જીવના ૫૬૩ ભેદને સરળતાથી ગણવા માટે ઉપયોગી થાય તે સારૂ એક વૃક્ષના આકારે જીવભેદ બતાવ્યા છે અને તે પછી એક પાણીના બિંદુમા લગભગ ૩૬૦૦૦ હાલતા ચાલતા (ત્રસ) જીવ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની મદદવડે હાલમા જોઇ શકાય છે તેનું ચિત્ર આપવામા આવેલ છે આ પ્રમાણે જેમ બને તેમ આ

ણુક વિશેષ ઉપયોગી થાય અને જીવનું સ્વરૂપ સ્ફુટ સમજાય તે માટે અમે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે, તેથી અભ્યાસકો પોત પોતાના અધિકાર યોગ્ય વિગતો આમાથી મેળવી શકશે એમ અમને ખાત્રી થાય છે

આ પ્રકરણના રચયિતા શ્રીમાન્ શાતિસૂરિજી છે, એમ ઉક્ત પ્રકરણની પ્રાતે આવેલી ગાથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, પણુ કોની પટ્ટપરપરાએ આવેલા આ શાતિસૂરિ છે? તે સબધી તેમા કે તે પ્રકરણની ટીકામા કશો ઉલેખ જણાતો નથી તપગચ્છની પટ્ટાવલીમા તેમના સબધી આ પ્રમાણે વિગત મળી આવે છે –"સવત્ ૧૦૯૪ મા જીવવિચાર પ્રકરણના કર્તા વડગચ્છના વાદીવેતાલ શાતિસૂરિ થયા આ વાદીવેતાલનું બિરૂદ તેઓ શ્રીને લઘુ ભોજરાજાએ આપ્યુ હતું ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીની સહાયથી સ ૧૦૯૭ મા તેમણે શ્રીમાળીના ૭૦૦ ગોત્રને ધૂલિકોટ પડવાની આગાહી જણાવી તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મોટી ટીકા ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ તેમણે રચી છે (જે ઉત્તરાધ્યયનની પાઇઅ ટીકા કહેવાય છે) કાન્હોડનગરમા સવત્ ૧૧૧૧ મા તેમનું સ્વર્ગગમન થયુ' ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ટીકાને અતે તેમણે પોતાને થારાપદ્રગચ્છીય જણાવ્યા છે જે વડગચ્છની શાખા છે પાલનપુર નજીકમા રામસીણ ગામમા એક દેરાસરજીમા પ્રતિમાજીના પબાસણુ ઉપર ૧૦૮૪ મા થારાપદ્ર ગચ્છના શાતિભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો લેખ છે આ ઉપરથી શાતિસૂરિનું પૂરૂ નામ શાતિભદ્ર હોય એમ સભવે છે, કેમકે ગચ્છ, નામ અને સમય લગભગ મળતા છે આ શાતિસૂરિએ ધનપાલ પડિત કૃત તિલકમજરી ગ્રથનું પણુ સશોધન કરેલ છે

આ ઉપરથી આ પ્રકરણ તેમણે અગ્યારમા સૈકાના અ તમા અથવા તો બારમા સૈકાની શરૂઆતમા રચ્યુ હોય એમ જણાય છે

આ પ્રકરણ ઉપર **પાઠક રત્નાકરે** સ વત્ ૧૬૧૦ મા બૃહદ્ વૃત્તિ રચી છે અને લઘુવૃત્તિ **મુનિ ક્ષમાકલ્યાણે** સ ૧૭૫૦ મા રચી છે આ બ ને વૃત્તિના આધારે અમે ઉકત ગ્રથની સ સ્કૃત છાયા અને વિવેચન લખવા પ્રયાસ કરેલ છે

આશા છે કે, ભવ્ય સત્વો આ ગ્રથનો યથાવિધિ લાભ મેળવી યોજકના પ્રયાસને સફળ કરશે

આ ગ્રથની સ સ્કૃત છાયા એક વિદ્વાન્ મુનિવર્યે તપાસી છે તેથી તેમનો અ ત કરણથી આભાર માનવામા આવે છે

આ ગ્રથમા મતિમાદ્યાદિ દોષથી કે પ્રમાદવશાત્ કાઈ ભૂલચૂક થઈ હોય તો તેને માટે મિથ્યા દુષ્કૃત આપી તેને સુધારીને વાચવા સજ્જનોને વિનવીએ છીએ ઇતિ શમ્ સ વત્ ૧૯૭૫ ના કાર્તિક શુક્લ પૂર્ણિમા, ચ દ્રવાર

પ્રસિદ્ધ કર્તા

' હિંદી મહાન્ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી—

'સર જગદીશચંદ્ર બોઝનું જીવનકાર્ય'એ શીર્ષકનો એક લેખ પ્રોફેસર કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા એમ એ એમણે વીસમી સદીના ત્રીજા પુસ્તકના પહેલા અંકમાં લખ્યો છે તેમાં સર **જગદીશચંદ્રે** પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓના લક્ષણોની એકતા પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરી છે તે સંબંધી કેટલીક હકીકતો આપી છે, તે ખાસ ઉપયોગી જાણી અહીં દાખલ કરી છે **ડૉક્ટર બોઝે** વનસ્પતિઓ અને પ્રાણિઓના લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન ગણાતા હતા, તેમાંના ઘણા બન્નેમાં સમાન છે તેમજ લોખંડ જેવી ધાતુઓમાં પણ સજીવ પદાર્થોના આ લક્ષણો છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે આપણી પેઠે તેઓ ટાઢથી ઠરી જઇ મુડદાલ થાય છે, હુંફથી તેજીમાં આવે છે, દારૂ જેવા માદક પદાર્થોથી વધારે ચંચળ થાય છે અથવા ઘેનમાં પડે છે, ખરાબ હવાથી ગુંગળાઇ જાય છે, અતિ શ્રમથી થાકી જાય છે, મારવાથી પીડાય છે, બેભાન કરનારી દવાથી મૂર્છા પામે છે, વિજળીથી વશેષ ચંચળ થાય છે, વર્ષાદથી સુસ્ત થાય છે, સુરજની રોશનીથી સ્ફુર્તિ પ્રગટ કરે છે અને ઝેર કે બળા ત્કારથી પ્રાણ ત્યજે છે, વૃદ્ધિ-ક્ષય, સુખ-દુઃખ, ટાઢ-તડકો, થાક-આરામ, નિદ્રા-પોષણ સર્વ આપણી માફક તેઓ પ્રગટ કરે છે અત્યારસુધી માત્ર આપણે તેની ભાષા સમજતા નહિ, આપણા નેત્રો એની લાગણીઓ જોઈ શકતા નહિ, તેથી આપણે તેને જડ માનતા હતા તથા નિર્જીવ કહેતા હતા હવે **ડૉક્ટર બોઝે** એ મને બોલતા કર્યા છે, કહો કે એમની બોલી આપણને શિખવી છે વનસ્પતિને એમણે કલમ આપી છે એ કલમથી જે પત્રો લખાય છે તેમાં આ બિચારા હવે પોતાનું હૈયું ઠાલવે છે ડા૦ બોઝે એક યંત્ર બનાવ્યું છે એક ઝીણી રેશમી દોરી વતી છોડનાના પાદડાને એક ન્હાના અને બહુ સારી રીતે ગોઠવેલા લીવરના એક હાથ

સાથે જોડવામા આવે છે લીવરનો બીજો હાથ એક લાબો પાતળો સીધો લટકતો તાર હોય છે પાદડામા એવી લગાર પણ ગતિ હોય કે જે આખે પણ દેખાય નહિ તોપણ તે ગતિ આ રચનાથી લીવરદ્વારા તારમા એટલીગણી મોટી થાય છે કે જેથી તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે તારની નીચેની અણીને જરાક વાળવામા આવે છે ને તે વાળેલી અણી એક મેશથી કાળા કરેલા કાચને અડકેલી રહે છે એક બાજુથી તે તારને વિજળીક આદોલનો આપીને ઇચ્છા મુજબ ગતિથી હલાવી શકાય છે બીજી બાજુથી અમુક ચોક્કસ ગતિથી કાળો કાચ નીચે ઉતરે છે જ્યા અને જ્યારે તાર કાચને અડકે છે ત્યા અને ત્યારે ઝીણુ ટપકુ મેશના ઉખડી જવાથી થાય છે આ તાર તે વનસ્પતિની કલમ, કાળો કાચ તે પત્ર અને આ ટપકાઓ તે તેઓના અક્ષરો આ નાજુક યત્રથી વનસ્પતિની ગૂઢ હિલચાલો તથા હાવભાવો હજારોગણા મોટા થાય છે કમળનું ફૂલ કે કોબીની ગાઠ આજ લેખિનીથી પોતાનું આત્મવૃત્ત પ્રગટ કરી શકે છે સ્નાયુ માત્રનું એ એક લક્ષણ છે કે, જ્યાસુધી તે સજીવ હોય ત્યા સુધી એને વિજળીનો ધક્કો લાગતા એકદમ સકોચાય છે વનસ્પતિમા આવા આચકા અને સકોચો એટલા બારીક હોય છે કે, આ યત્રથી વિપુલ થાય છે ત્યારેજ તે પકડાય છે આપણા સ્નાયુ જેમ મહેનતથી થાકી જાય છે અને થાક ઉતર્યા પછીજ ફરી મહેનત કરી શકે છે તેમ વનસ્પતિના સ્નાયુ પણ થાકથી સુસ્તી બતાવે છે અને પૂરો આરામ મળ્યા પછી ક્રિયાવાન્ થઈ શકે છે વનસ્પતિને જ્ઞાનતતુ છે, હૃદય છે, તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેનું મરણ પણ થાય છે આ બધા પ્રયોગો તેમણે અનેક વનસ્પતિ ઉપર યત્રોદ્વારા અજમાવ્યા છે (વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તેમનો આખો લેખ ખાસ વાચવા જેવો છે)

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ બુકની બીજી આવૃત્તિની ૩૦૦૦ કૉપી અમે સ. ૧૯૮૧ ની સાલમા છપાવી હતી, તે ખલાસ થતા અને સજ્જનોની તે માટે માગણી ચાલુ થતા અમે આ તેની ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવી છે

આ બુકના પ્રુફ શ્રી થરાનિવાસી પ૦ અમૃતલાલ પુરૂષોત્તમદાસે તપાસ્યા છે, તેમજ કેટલાક ઉપયોગી સુધારાવધારા કર્યા છે તે બાબત તેમનો અ ત કરણથી આભાર માનવામા આવે છે

સ ૧૯૮૫ ના મહ શુદિ ૧૫ સોમવાર	શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મ ડળ —મહેસાણા.

जीवविचार प्रकरणं

भुवनप्रदीप वीर नत्वा *भणामि अबुधबोधार्थं

भुवणपईवं वीरं, नमिऊण भणामि अबुहबोहत्थं ।

ત્રણ ભુવનને વિષે દીપક સમાન, વીરજિનને } નમસ્કાર કરીને કહું છુ } અજ્ઞાત જીવોના બોધને માટે

जीवस्वरुप किंचिदपि यथा भणित पूर्वसूरिभिः

जीवसरूव किंचिवि, जह भणिय पूवसूरीहिं ॥ १ ॥

જીવનુ સ્વરૂપ કાઇક જેમ કહેલ છે પૂર્વાચાર્યોએ

ભુવણ=ભુવન (ત્રણ) ને વિષે,	બોહત્થ=બોધ થવાને અર્થે
પઈવં=પ્રદીપ (સમાન)	જીવસરૂવ=જીવનુ સ્વરૂપ
વીરં=મહાવીર સ્વામીને	કિંચિવિ=લેશમાત્ર
નમિઊણ=નમસ્કાર કરીને	જહ=જેમ જેવી રીતે
ભણામિ=કહું છુ	ભણિય=કહ્યુ છે
અબુહ=(તત્ત્વવિચારને વિષે) અજ્ઞાની જીવોને,	પુવ્વ=પુર્વના
	સૂરીહિં=આચાર્યોએ

*सत्सामीप्ये सद्वद्वा इति भविष्यति वर्तमाना (५–४–१)

અર્થ—(ત્રણ) ભુવનને વિષે દીપક સમાન શ્રી વીર જિનને નમસ્કાર કરીને અજ્ઞાન જીવોના બોધને માટે, જેવું પૂર્વાચાર્યોએ કહેલ છે તેવું જીવનું સ્વરૂપ કાંઈક કહું છું ૧

વિવેચન—આ પ્રથમ ગાથાના પૂર્વાર્દ્ધમાં ગ્રંથકાર વાદિ **વેતાલશ્રી શાંતિસૂરિએ** પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવા વડે વિઘ્નની શાંતિને માટે મંગળાચરણ કરેલું છે અને ઉત્તરાર્દ્ધમાં અભિધેય-ગ્રંથનો વિષય કહેલ છે દરેક ગ્રંથ શરૂ કરતાં આદિમાં મંગલ અભિધેય, સંબંધ અને પ્રયોજન એ અનુબંધ ચતુષ્ટય જણાવવાં જોઈએ તે અનુસારે અહીં **વીરં નમિઊણ** એ પદવડે મંગળાચરણ અને જીવસ્વરૂવં પદવડે અભિધેય જણાવેલ છે. સંબંધ અને પ્રયોજન ઉપલક્ષણથી સમજવું તે આ રીતે—સાધ્ય સાધનરૂપ, અથવા ઉપાયોપેયરૂપ સંબંધ જાણવો. તેમાં આ શાસ્ત્ર તે ઉપાય અથવા સાધન જાણવું અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે સાધ્ય અથવા ઉપેય જાણવું પ્રયોજન બે પ્રકારે છે ગ્રંથકારનું અને શ્રોતા (ગ્રંથ સાંભળનાર-ભણનાર) નું તે બન્ને વળી બબ્બે પ્રકારે છે, અનંતર (તાત્કાલિક) અને પરંપર (ઉત્તરોત્તર) પ્રાણીઓનો ઉપકાર કરવો એ કર્તાનું અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કરવું એ શ્રોતાનું અનંતર પ્રયોજન જાણવું મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવું એ કર્તા અને શ્રોતા બન્નેનું પરંપર પ્રયોજન જાણવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સત્શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવાથી મનુષ્ય સંસાર થકી વિરક્ત થાય છે અને તેથી સમકિત પામીને પરંપરાએ મોક્ષને પામે છે અહીં કોઈ એમ શંકા કરે કે ગ્રંથકાર ગમે તેવો ઉત્તમ ગ્રંથ કરે અગર ઉપદેશ આપે પરંતુ શ્રોતાજન તેનો ઉપયોગ કરે નહિ તો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જ

વાથી તેમના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય નહિ તેને માટે વાચક પ્રવર શ્રીમદ્ **ઉમાસ્વાતી** મહારાજ કહે છે કે—' સર્વજ્ઞે કહેલ ધર્મનો ઉપદેશ દેવાવડે જેઓ સસાર ભ્રમણાદિ દુખે પીડાયેલા જીવો ઉપર ઉપકાર કરે છે તેઓ જલદીથી મોક્ષ પામે છે' અર્થાત્ ઉપદેશવડે શ્રોતાને ફળ થાઓ અગર ન થાઓ પરતુ વક્તાને તો અવશ્ય લાભ થાય જ છે

સ્વર્ગ (દેવલોક), મૃત્યુ (મનુષ્ય લોક) અને પાતાળ (અધોલોક) રૂપ ત્રણ ભુવનને વિષે દીવા જેવા શ્રીમહાવીર દેવને નમસ્કાર કરીને હુ (ગ્રથકર્તા શ્રી શાતિસૂરિ) જીવનુ સ્વરૂપ કહુ છુ અહીં 'ભણામિ' ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષનુ એક વચન હોવાથી કર્તા 'હું' અધ્યાહાર જાણવો. વિશેષ પ્રકારે કર્મસમૂહનો નાશ કરે તે વીર અથવા વિશેષ પ્રકારે તપ વડે શોભે તે વીર અથવા ઉત્તમ પ્રકારના વીર્યયુક્ત હોય તે વીર, એ પ્રકારે વીર શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે વીરજિન કેવા છે ? જેમ આપણે દીવાના પ્રકાશવડે જીવ, અજીવાદિ પદાર્થો જોઇ શકીએ છીએ તેમ તેઓ કેવળજ્ઞાનરૂપ દીવા વડે ત્રણ ભુવનમા રહેલા જીવાજીવાદિ સમસ્ત પદાર્થોને એકી સાથે જાણી –દેખી શકે છે જીવનુ સ્વરૂપ કેવી રીતે કહે છે ? સિદ્ધ અને સસારિક જીવોના ભેદવાળુ કઇંક એટલે થોડા અક્ષર અને ઘણા અર્થવાળુ અપિ શબ્દ કહેવા વડે એમ સૂચવે છે કે જીવસ્વરૂપ સબધી કહેવા યોગ્ય તો ઘણું છે છતા તેમાથી અમુકજ કહીશ વળી ગ્રથકાર પોતાની લઘુતા જણાવવાને અર્થે કહે છે કે— ગૌતમસ્વામિ, સુધર્માસ્વામિ વગેરે ગણધર મહારાજ અને જબુસ્વામિ વગેરે પૂર્વાચાર્યોએ જે પ્રકારે સિદ્ધાત અને પ્રકરણ

ગ્રંથોમાં વર્ણવેલ છે તે અનુસારે હું કહીશ પણ મારી મતિ કલ્પનાએ કહીશ નહિ શા માટે જીવસ્વરૂપ કહું છું ? જીવા જીવાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન જે જીવોને નથી એવા અજ્ઞાતજીવોને સમજવા માટે આ ગ્રંથમાં જીવ સંબંધી હકીકત હોવાથી જીવ વિચાર નામ આપવામાં આવ્યું છે અહીં ભણામિ ક્રિયાપદમાં વર્તમાનકાળ છે તે ભવિષ્યકાળના અર્થવાળો છે ૧

जीवा मुक्ताः संसारिणश्च त्रसा' स्थावराश्च संसारिणः

जीवा मुत्ता संसारिणो य, तस थावरा य संसारी ॥

જીવો મુક્ત સંસારી અને ત્રસ સ્થાવર અને સંસારી

पृथिवी जल ज्वलन वायु—र्वनस्पतिः स्थावरा ज्ञेया

पुढवी जल जलण वाऊ, वणस्सई थावरा नेया॥२॥

પૃથ્વીકાય, અપ્‌કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય સ્થાવરો જાણવા

જીવા=જીવો
મુત્તા=સિદ્ધ થયેલા મુક્ત
સંસારિણો=સંસારી જીવો
અ=તથા
તસ=ત્રસ (હાલે ચાલે તે)
થાવરા=સ્થાવર (સ્થિર રહે તે)
સંસારી=સંસારી

પુઢવી=પૃથ્વીમય માટી, પથ્થરાદિ
જલ=અપ્‌કાય, પાણી
જલણ=તેઉકાય, અગ્નિ
વાઊ=વાયુકાય, વાયરો
વણસ્સઈ=વનસ્પતિકાય
નેયા=જાણવા

અર્થ—જીવો મુક્ત અને સસારી એમ બે પ્રકારે છે ત્રસ અને સ્થાવર એ બે પ્રકારે સસારી જીવો છે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય એ પાચ સ્થાવર જાણવા ૨

વિવેચન—હવે ગ્રથકાર પહેલી ગાથાના ઉત્તરાર્દ્ધમા જણાવ્યા મુજબ જીવનું સ્વરૂપ કહે છે, તે આ પ્રમાણે-જીવ્ ધાતુ, 'પ્રાણ'[1] ધારણ કરવાના અર્થવાચી હોવાથી આયુષ્યના યોગે જે પ્રથમ જીવતા હતા, હાલમા જીવે છે અને હવે પછી ભવિષ્યમા જીવશે તે જીવો જાણવા એ જીવો મુક્ત એટલે દુષ્ટ આઠ કર્મના વિપાકો (ફળ–અનુભવ) નો નાશ કરવાથી શરીરાદિના આત્યતિક વિયોગવાળા સિદ્ધ પરમાત્મા અને સસારી એટલે જેમા જીવો સસરણ (ભ્રમણ) કરે તે સસાર અને એ ચાર ગતિરૂપ સસાર જેને છે તે સસારી, એમ બે ભેદે છે સિદ્ધ જીવો એકજ ભેદ[2]વાળા હોવાથી, પ્રથમ સસારી જીવોના ભેદો કહે છે સસારીના ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે ભેદ છે ટાઢ અને ગરમીથી પીડાતા તેના નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરે અર્થાત્ ટાઢ વાતી હોય તો છાયાથી તડકે અગર તાપ પાસે

---

૧ પ્રાણના બે ભેદ છે, દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ દ્રવ્ય પ્રાણના દશ ભેદ છે જે આગળ ૪૨ મી ગાથામા કહેવામા આવશે અને ભાવપ્રાણના ચાર ભેદ છે–અનત જ્ઞાન, અનત દર્શન, અનત ચારિત્ર અને અનતવીર્ય સસારી જીવને દ્રવ્ય પ્રાણ તથા ભાવ પ્રાણ અને મુક્ત જીવને માત્ર ભાવ પ્રાણ હોય છે

૨ વર્તમાન સ્વરૂપમા કોઈ જાતની ઉપાધિ નથી માટે જિનસિદ્ધાદિ જે સિદ્ધના ભેદો આગળ કહેવામા આવશે તે તો પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષાએ જાણવા.

જાય અને તાપથી પીડાય તો છાયે જાય તે ત્રસ (બેઇંદ્રિય વિગેરે) તાપાદિથી પીડાયા છતા તેનું નિવારણ કરવાને અસમર્થ હોવાથી એકજ સ્થળે રહે તે સ્થાવર (એકેંદ્રિય) સ્થાવર કરતા ત્રસ જીવો વિશેષ પુણ્ય પ્રકૃતિવાળા અને સમર્થ હોવાથી તેમજ મોક્ષનું મુખ્ય અગ હોવાથી (ત્રસજ મોક્ષે જઈ શકે, સ્થાવર ન જાય તેથી) સૂત્રકારે ત્રસ અને સ્થાવર એ ક્રમ દર્શાવ્યો સ્થાવર જીવો પાચ પ્રકારે જાણવા, તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વીકાય (માટી), અપ્કાય (પાણી), તેઉકાય (અગ્નિ), વાયુકાય (પવન) અને વનસ્પતિકાય (ઝાડપાલો) અહીં ત્રસ શબ્દ પ્રથમ જણાવ્યો છતા સ્થાવરનું વર્ણન પ્રથમ શરૂ કર્યું તે એટલા માટે કે-પ્રાય જીવો એકેંદ્રિયને વિષે ભ્રમણ કરીને પછી બેઇંદ્રિયાદિને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્રમ બતાવવા સ્થાવરનુ વર્ણન કરીને પછી ત્રસનુ વર્ણન કરશે આ પાચ સ્થાવરના નામ **શ્રીઠાણાગ** સૂત્રને વિષે અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહ્યા છે, ૧ ઇંદ્ર સ્થાવરકાય, ૨ બ્રહ્મ સ્થાવરકાય, ૩ શિલ્પ સ્થાવરકાય, ૪ સમતિ સ્થાવરકાય અને ૫ પ્રજાપતિ સ્થાવરકાય * ૨

---

*જિન પ્રણીત વચનનો વિચાર કરીને સ્થવિર ભગવત જીવાભિગમ સૂત્ર (ઉપાગ) મા જીવના ભેદો આ પ્રમાણે વર્ણવે છે -સસારી જીવ બે-પ્રકારે છે -ત્રસ સ્થાવર સ્થાવર જીવ ત્રણ પ્રકારે-પૃથ્વી અપ્ વન સ્પતિ ત્રસ જીવ ત્રણ પ્રકારે છે -તેઉ વાઉ અને ઉદાર (મ્હોટા) ત્રસ સસારી જીવો ત્રણ પ્રકારે છે -સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુસક વળી ચાર પ્રકારે છે -નારક, તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવો વળી પાચ પ્રકારે છે -એકેંદ્રિય બેઇંદ્રિય તેઇંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય અને પચેંદ્રિય, વળી છ પ્રકારે છે -પૃથ્વી અપ્ તેઉ વાઉ વનસ્પતિ અને ત્રસ વળી સાત પ્રકારે છે -નારક, તિર્યચ તિર્યચણી મનુષ્ય, મનુષ્યની સ્ત્રી દેવ અને દેવી. વળી આઠ

स्फटिक-मणि-रत्न-विद्रुम-हिंगुल-हरिताल--मनःशिल--रसेंद्राः
फलिहमणिरयणविद्दुम-हिंगुलहरियालमणसिलरसिंदा
સ્ફટિક, મણિ, રત્ન, પરવાળા, હિંગલો, હરતાળ, મણશિલ અને પારો.

પ્રકારે છે,-ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયવાળા નારકી અને તે સિવા યના નારકો એમ દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચના બબ્બે ભેદો વળી નવ પ્રકારે છે,-પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાઉ વનસ્પતિ, બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય ચૌરિંદ્રિય અને પચેંદ્રિય વળી દશ પ્રમારે છે પ્રથમ સમય એકેંદ્રિય અને અપ્રથમ સમય એકેંદ્રિય, એ પ્રકારે બેઇંદ્રિય તેઇંદ્રિય ચૌરિંદ્રિય અને પચેંદ્રિયના બબ્બે ભેદ કેટલાક આચાર્ય સર્વ જીવોના ભેદો આ પ્રકારે વ ર્ણવે છે-સર્વ જીવો બે પ્રકારે છે-સિદ્ધો અને સસારી અથવા ઇંદ્રિ વાળા અને ઇંદ્રિય વિનાના (સિદ્ધ) અથવા શરીરી અને અશરીરી (સિદ્ધ) અથવા યોગવાળા અને યોગ રહિત (૧૪ મા ગુણસ્થાનવાળા અને સિદ્ધ) અથવા વેદવાળા અને વેદ રહિત, અથવા કષાયવાળા અને કષાય રહિત અથવા લેશ્યાવાળા અને લેશ્યા રહિત અથવા જ્ઞાની અને અજ્ઞાની અથવા આહારી અને અણાહારી અથવા ભાષાવાળા અને ભાષા રહિત અથવા સાકારોપયોગવાળા અને અનાકારોપયોગવાળા સર્વ જીવો ત્રણ પ્રકારે છે-સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ મિથ્યા દ્રષ્ટિ અને મિશ્ર દ્રષ્ટિ. અથવા પરીત્ત સંસારી (ન જીકમા સિદ્ધ થાય તેવા) અપરીત્ત સસારી અને નોપરીત્ત નોઅપરીત્ત (સિદ્ધ) અથવા પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા અને નોપર્યાપ્તાનોઅપર્યાપ્તા અથવા સૂક્ષ્મ, બાદર અને નોસૂક્ષ્મનોબાદર અથવા સંજ્ઞિ, અસંજ્ઞિ અને નોસં જ્ઞિનોઅસંજ્ઞિ અથવા ભવ્ય સિદ્ધ, અભવ્ય સિદ્ધ અને નોભવ્યસિદ્ધનો અભવ્ય સિદ્ધ, અથવા ત્રસ, સ્થાવર અને નોત્રસનોસ્થાવર અથવા સર્વ જીવો ચાર પ્રકારે છે-મનોયોગિ, વચનયોગિ કાયયોગિ અને અયોગિ અ થવા સ્ત્રી વેદવાળા, પુરૂષ વેદવાળા, નપુંસક વેદવાળા અને વેદ રહિત અથવા ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શની, અવધિ દર્શની અને કેવળ દર્શની અથવા

कनकादयो धातव' खटिका वर्णिका अरणेटकः पलेवक.

कणगाड धाउ सेढी, वन्निअ अरणेट्टय पल्लेवा ॥३॥

સોનુ વિગેરે ધાતુ ખડી હરમજી ધોળી માટી* પલેવાપાષાણ

રૂવિહુ=રક્ત-ક રત્ન.	કણગાઇ=કનકાદિક (સોનુ વિગેરે)
મણિ=ચન્દ્રકાંતાદિક મણિ	ધાઉ=ધાતુ
રયણુ=રત્ન	સેઢી=ખડી માટી, ચાક
વિદ્દુમ=પરવાળા	વન્નિઅ=લાલ રંગની માટી હરમજી
હિંગુલ=હિંગળો	અરણેટ્ટય=પાષાણના કટકાની સાથે
હરિયાલ=હડતાલ	મળેલી ધોળી માટી
મણસિલ=મણશિલ	પલ્લેવા=એક જાતિનો પાષાણ
રસિંદા=પારો	

* અરણેટો પાષાણ પણ કહેવાય છે

સયત, અસયત સયતાસયત અને નોસયતનોઅસયત સર્વ જીવો પાંચ પ્રકારે છે—નારક તિર્યંચ, મનુષ્ય દેવતા અને સિદ્ધ અથવા ક્રોધી માની માયી લોભી અને અકષાયી સર્વ જીવ છ પ્રકારે છે—એકેંદ્રિય બેઇંદ્રિય તેઇંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય પચેંદ્રિય અને ઇંદ્રિય રહિત અથવા ઔદારિક શરીરી વૈક્રિય શરીરી, આહારક શરીરી તૈજસ શરીરી કાર્મણ શરીરી અને અશરીરી સર્વ જીવો સાત પ્રકારે છે—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય વાયુકાય વનસ્પતિકાય, ત્રસકાય અને કાય રહિત સર્વ જીવો આઠ પ્રકારે છે—નારકી તિર્યંચ, તિર્યંચણી મનુષ્ય, મનુષ્યણી સ્ત્રી દેવતા દેવી અને સિદ્ધ અથવા મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની મન પર્યવજ્ઞાની કેવળ જ્ઞાની મતિ અજ્ઞાની શ્રુત અજ્ઞાની અને વિભંગ જ્ઞાની સર્વ જીવો નવ પ્રકારે છે—એકેંદ્રિય, બેઇંદ્રિય તેઇંદ્રિય ચૌરિંદ્રિય નારકી તિર્યંચ મનુષ્ય, દેવતા અને સિદ્ધ અથવા પ્રથમ સમય નારક, અપ્રથમ સમય

अभ्रक तूरी ऊप मृत्तिका पापाणजातयो ऽनेकाः
अब्भय तूरी ऊसं, मट्टी पाहाणजाइओ णेगा,
અબરખ તૂરી ખારો માટી પત્થર જાતો અનેક
सौवीराजनलवणादयः पृथ्वी–भेदाश्चे–त्यादयः
सोवीरंजणलुणाइ, पुढविभेया इ इच्चाई ॥ ४ ॥
ધોળો કાળો સુરમો, મીઠુ વગેરે, પૃથ્વીકાયના ભેદા ઈત્યાદિ

અબ્ભય=અબરખ (પાચ વર્ણનો)	સોવીરજણ=ધોળો કાળો સુરમો
તૂરી=એક જાતિની માટી	લુણાઇ=મિંઠ વિગેરે ક્ષાર
ઊસ=ખારો, ઉસ,	પુઢવિ=પૃથ્વીકાય જીવોના
મટ્ટી=માટી	ભેઆ=ભેદો
પાહાણ=પાષાણ, પત્થરની	ઇ=પા૦ પૂરણમા વપરાય છે
જાઇઓ=જાતિએ.	ઈચ્ચાઈ=ઇત્યાદિ
ણેગા=અનેક	

નારક એ પ્રમાણે તિર્યંચ, દેવતા અને મનુષ્યના બબે ભેદ અને સિદ્ધ સર્વજીવો દશ પ્રકારે છે પૃથ્વી, અપ્ તેઉ, વાયુ વનસ્પતિ, બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય, પચેંદ્રિય, અને ઇંદ્રિય રહિત અથવા પ્રથમ સમય નારક અપ્રથમ સમય નારક એ પ્રમાણે તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવતા અને સિદ્ધના બબે ભેદ જીવો ચોવીશ પ્રકારે છે—નારક ૧, અસુર કુમારાદિ દશ ભવનપતિ ૧૧ પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચ સ્થાવર ૧૬, બેઇંદ્રિય તેઇંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય અને પચેંદ્રિય તિર્યંચ ૨૦, મનુષ્ય ૨૧, વ્યંતર ૨૨, જ્યોતિષ્ક ૨૩, અને વૈમાનિક ૨૪ જીવો બત્રીસ પ્રકારે છે,-વિકલેંદ્રિય જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ ૬ ભેદ, પચેંદ્રિયના ચાર ભેદ અને એકેંદ્રિયના બાવીસ ભેદ વળી આઠ પ્રકારે પણ કહ્યા છે અંડજ પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સંસ્વેદજ, ઉદ્‌ભિજ, સમૂર્છિમ અને ઔપપાતિક

અર્થ—સ્ફટિક, મણિરત્ન, પરવાળા, હિંગલો, હરતાળ મણુશિલ અને પારો, સુવર્ણ વગેરે સાત ધાતુ, ખડી, હરમજી ધોળીમાટી, પ લેવા જાતનો પાષાણ, અબરખ, તૂરી જાતનીમાટી, ખારો, માટી પાષાણની અનેક જાત, ધોળો કાળો સુરમો, મીઠું વગેરે ખાર ઇત્યાદિ પૃથ્વીકાયના ભેદો જાણવા ૩-૪

વિવેચન—હવે બે ગાથા વડે પૃથ્વીકાય જીવોના ભેદો કહે છે પૃથ્વી છે શરીર જેનું તે પૃથ્વીકાય સ્ફટિકરત્ન ઉપલ ક્ષણથી અઢ રત્ન, તૈલિકરત્ન વગેરે પણ લેવા, મણિઓ તે ચન્દ્રકાંત વગેરે રત્ન તે વજારત્ન (હીરા), કર્કેતન રત્ન વગેરે. અથવા સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થાય તે મણિ અને ખાણમા ઉત્પન્ન થાય તે રત્ન પરવાળા, હિંગળો (કાચો), હડતાળ, મણુશિલ અને પારો એ પ્રસિદ્ધ છે સુવર્ણ વગેરે સાત ધાતુ તે આ પ્રમાણે—સોનું, રૂપુ, ત્રાણુ, જસત (તરવુ), કથીર, (કલઈ), સીસુ અને લોઢુ, એ ધાતુ, માટી સાથે મળેલી હોય ત્યારે પૃથ્વીકાય અને અગ્નિસયોગે અગ્નિકાય હોય ખડી, લાલ માટી (હરમજી), પાષાણના ટુકડા સાથે મળેલ ધોળી માટી, પલેવા જાતનો પાષાણ, પાચ રગનો અબરખ, લુગડાને પાશ દેવાના કામમા વપરાય છે તે તૂરી જાતની માટી, ઉસ (ખારો), સિધવ, બીડ લવણ, કાચ લવણ, સાજી વગેરે ક્ષાર ઇત્યાદિ પૃથ્વીકાય જીવોના ભેદો જાણવા આદિ શબ્દે બીજા ભેદો પણ લેવા ૩-૪

भौमान्तरीक्षमुदकं अवश्यः हिम करको हरितनु महिका

भोमंतरिक्खमुदगं, ओसा हिम करग हरितणु महिया

ભોયમાંથી નીકળતુ, આ- } ઝાકળ, હિમ, કરા વનસ્પતિ } ધૂમસ
કાશમાંથી પડતુ પાણી } ઉપર જામેલ પાણીના બિંદુ }

भवन्ति घनोदध्यादयो भेदा अनेके च अप्कायस्य

हुंति घणोदहिमाई, भेआणेगा य आउस्स ॥ ५ ॥

હોય છે. ઘનોદધિ વિગેરે ભેદો અનેક અને અપ્કાય જીવોના

ભોમ=ભૂમિનુ
અંતરિક્ખ=આકાશનુ
ઉદગ=પાણી
ઓસા=ઊમનુ પાણી, ઝાકળ
હિમ=હિમ, બરફ
કરગ=કરા
હરિતણુ=ઘાસ પ્રમુખ લીલી વનસ્પતિના અગ્ર ભાગ ઉપર જામેલ પાણીના બિંદુ
મહિઆ=વરસાદની ઝરમર, ધુમસીનુ પાણી
હુંતિ=થાય છે
ઘણોદહિમાઇ=ઘનોદધિ આદિ
ભેઆ=ભેદો
ણેગા=અનેક
આઉસ્સ=અપકાય જીવો ॥

અર્થ—ભોયમાંથી નીકળતુ પાણી, આકાશમાંથી પડતુ પાણી, ઝાકળનુ પાણી, હિમનુ પાણી, કરાનુ પાણી, લીલી વનસ્પતિ ઉપર જામેલા પાણીના બિંદુ, ધુવરીનું પાણી અને થીજયા ઘી જેવુ પાણી (ઘનોદધિ)વગેરે અનેક ભેદો અપૂકાય જીવોના છે

વિવેચન—હવે અપ્કાય જીવોના ભેદો કહે છે અહીં ઉદક શબ્દ દરેક પદ સાથે જોડવો કુવા, વાવ વગેરેનુ પાણી તે ભૂમિ જળ, વરસાદનુ પાણી તે અંતરીક્ષ જળ, ઝાકળનુ પાણી.

'શિશિર ઋતુમા ટાઢને લીધે પાણી ઠરી જાય તે હીમ, કરાનુ પાણી તે પત્થરના કકડા જેવું કઠણ પાણી વરસાદ સાથે પડે છે તે, વર્ષા અને શરદ ઋતુમા પૃથ્વીમા રહેલ રસના યોગે લીલી વનસ્પતિ ઉપર પાણીના ટીપા જામી જાય છે તે હરિતણુ, ધુમસ (ધુવરી) નુ પાણી અને ઘનોદધિ તે થીન્યા (જામેલા) ઘી જેવુ કઠણ પાણી—નરક પૃથ્વી અને વિમાનના આધારભૂત અસખ્યાત યોજન પ્રમાણ જલપિડ છે તે એ વગેરે અપ્કાય જીવોના અનેક ભેદો હોય છે ૫

अगारो ज्वाला मुर्मुर उल्काशनिः कणको विद्युदादय.

इंगाल जाल मुम्मुर, उक्कासणि कणग विज्जुमाइया ।

અગારા—જ્વાળા તણખા ઉલ્કાપાત, વજ્રના માર્થી પડતા અગ્નિ } આકાશથી પડતા તારા જેના અગ્નિકણ } વિજળીવિગેરે

अग्निजीवाना भेदा ज्ञातव्या निपुणबुद्ध्या

अगणिजियाण भेया, नायव्वा निऊणबुद्धीए ॥ ६ ॥

અગ્નિકાય જીવોના ભેદો જાણવા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે

ઇગાલ=અંગારાના અગ્નિ
જાલ=જ્વાળાનો અગ્નિ.
મુમ્મુર=ભ્રાસદ્ધિ, ભાઠો
ઉક્કા=ઉ કાપાતનો અગ્નિ
અસણિ=વજ્રનો માગ મારતાં પડતો અગ્નિ
કણગ=તણીઆનો અગ્નિ
'વિજ્જુ=વિજળી

આઇઆ=આદિ
અગણિ=અગ્નિકાય,
જિઆણ=જીવોના
ભેઆ=ભેદો.
નાયવ્વા=જાણવા યોગ્ય
નિઉણ=નિપુણ સૂક્ષ્મ
બુદ્ધીએ=બુદ્ધિવડે

અર્થ —અ ગારા,જવાળા, છૂટા અગ્નિના તણખાવાળી અગ્નિ (ભાઠાનો અગ્નિ અથવા બકરાની લીંડીનો અગ્નિ) ઉલ્કાપાત આકાશથી જમીન ઉપર પડતા અગ્નિકણ (અશની) વજ્રના મારથી પડતો અગ્નિ આકાશથી પડતા તારા જેવા અગ્નિકણ અને વિજળી વગેરે અગ્નિકાય ભેદો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે જાણવા ૬

વિવેચન —હવે તેઉકાય જીવોના ભેદો કહે છે જવાળા વિનાનો લાકડા વિગેરેનો અગ્નિ તે અગારાનો, અગ્નિ, અગ્નિની શિખા તે જવાળા, છૂટક અગ્નિના કણીઆવાળી રાતી (ભાઠો) તે મુમ્મુર, લોકોમા તેને છાણા (બકરાની લીંડી) નો અગ્નિ કહેવાય છે આકાશમા વિવિધ આકારવાળી રેખારૂપે અગ્નિ ખરતો દેખાય છે તે ઉત્પાતના કારણભૂત ઉલ્કાનો અગ્નિ વજ્રનો માર મારવાથી પડતો અગ્નિ તે અશનિ આકાશમા તારા જેવા કણીઆરૂપે પડતો દેખાય છે તે કણગનો અગ્નિ વિજળી વગેરે અગ્નિકાયજીવોના ભેદો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે જાણવા આદિ શબ્દથી સૂર્યકાંત વગેરે મણિથી ઉત્પન્ન થયેલો અને વાસના ઘસારા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલો કાષ્ટ વિનાનો શુદ્ધ અગ્નિ પણ લેવો ૬

उद्भ्रामक उत्कलिका मडली महा (मुख) शुद्धगुजवाताश्च

उब्भामग उक्कलिया, मंडलिमह (मुह) सुद्धगुंजवायाय

ઉદ્ભ્રામક ઉત્કલિકા મ ડલી,મહા(મુખવાયુ)શુદ્ધ ગુ જવાયુ અને
વાયુ, વાયુ,

घनवाततनुवातादिका भेदाः खलु वायुकायस्य
घणतणुवायाईया, भेया खलु वाउकायस्स ॥ ७ ॥

ઘનવાત તનુવાત વિગેરે ભેદો નિશ્ચે વાઉકાય જીવના

ઉબ્ભામગ=ઉદ્‌ભ્રામક એટલે ઉચે ભમાવે તેવો વાયુ	ગુંજવાયા=ગુંજારવ કરતો વાયુ
ઉક્કલિઆ=ઉત્કલિક એટલે નીચો પડતો વાયુ	ઘણતણુવાયા=ઘનવાયુ અને તનુવાયુ
મંડલી=વરોળીઓ, મંડલિક	આઈયા=આદિક
મહ=મહાવાયુ	ભેયા=ભેદો
સુદ્ધ=શુદ્ધ વાયુ	ખલુ=નિશ્ચે
	વાઉકાયસ્સ=વાઉકાયના

અર્થ—ઉદ્‌ભ્રામક વાયુ (ઘાસ વિગેરેને ઉંચે ભમાવે તે) ઉત્કલિકાવાયુ (રહી રહીને વાય જેનાથી ધૂળમા રેખા-આક ળીઓ પડે તે), મંડળીવાયુ (મંડળને આકારે વાય તે), મહા વાયુ, શુદ્ધવાયુ (ધીમે ધીમે વાય તે), ગુંજવાયુ (ગુંજારવ કરતો વાય તે), ઘનવાત (થીજ્યા ઘી જેવો વાયુ) અને તનુ વાત (તપાવેલા ઘી જેવો-પાતળો વાયુ) ઈત્યાદિ ભેદો વાયુ-કાય જીવોના નિશ્ચે જાણવા ૭

વિવેચન—જે ઘાસ વિગેરેને ઉંચે ભમાવે અથવા બહાર રહેલ એવા પણ ઘાસ વિગેરેને જે વિવક્ષિત (અમુક) ક્ષેત્રમા નાખે તે ઉદ્‌ભ્રામકવાયુ એનું બીજું નામ સવર્તક વાયુ જાણવુ જે રહી રહીને વાય અને જેનાવડે ધુળમા રેખા (આકળીઓ) પડે તે ઉત્કલિકા વાયુ જે મંડળાકારે વાય છે અર્થાત્ પાદડા

વિગેરેને મડળાકારે ભમાડે છે તે મડલિકવાયુ (વટોલીયો) મ્હોટો વાયરો તે મહાવાયુ મુહ પાઠ હોય ત્યા મુખ (મોઢા)નો વાયુ એવો અર્થ થાય છે પણ તે તો અચિત્ત હોય છે ધીમે ધીમે વાય (ઉત્કલિકાદિ ભેદ રહિત) તે શુદ્ધ વાયુ ગુજારવ કરતો વાય તે ગુજવાયુ ઘનોદધિની પેઠે રત્નપ્રભાદિ નરક પૃથ્વીના અને સૌધર્માદિ દેવલોકના આધારભૂત જે વાયુ તે ઘનવાયુ (થીજ્યા ઘી જેવો વાયુ અને તન વાયુ તપાવેલા ઘી જેવો પાતળો) હોય છે આ બને વાયુનો પિડ (ઉંચપણે વિસ્તાર) અસખ્યાત યોજન છે નરક પૃથ્વીના આધારભૂત ઘનોદધિની નીચે એ બને રહેલા છે ઇત્યાદિ વાયુકાય જીવોના ભેદો નિશ્ચે જાણવા અહી મક્ષેપે નામ માત્ર કહ્યા છે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ અન્ય શાસ્ત્રથી જાણવા

साधारणमत्येका वनस्पतिजीवा द्विधा श्रुते भणिता

साहारणपत्तेया, वणस्सइजीवा दुहा सुए भणिया ।

સાધારણઅને પ્રત્યેક,વનસ્પતિકાય જીવો બે પ્રકારેસિદ્ધાતમા કહેલાછે

येषा-मनन्ताना तनुः एका साधारणा स्ते तु

जेसि अणंताण तणु, एगा साहारणा ते उ ॥ ८॥

જે અનતજીવોનુ શરીર એક સાધારણ તેઓ તો

સાહુારણ=સાધારણ	જેસિં=જેમનું
પત્તેઆ=પ્રત્યેક	અણુંતાણુ=અનંત જીવોનું
વણસ્સઈ=વનસ્પતિમય	તણુ=શરીર
જીના=જીવો	એગા=એક
દુહા=બે પ્રકારના	સાહારણ=સાધારણ
સુએ=સિદ્ધાંતને વિષે	તે=તેઓ
ભણિઆ=કહેલા છે	ઉ=તો

અર્થ—સાધારણ અને પ્રત્યેક એમ વનસ્પતિકાય જીવો બે પ્રકારે સિદ્ધાંતમા કહેલા છે જે અનંત જીવોનુ શરીર એક હોય તે તો સાધારણ વનસ્પતિકાય કહેવાય ૯

વિવેચન—સિદ્ધાંતને વિષે વનસ્પતિકાય જીવો બે પ્રકારે કહેલા છે-એક સાધારણ અને બીજા પ્રત્યેક જે અનંતા વનસ્પતિકાય જીવોનું શરીર એક હોય તે સાધારણ વનસ્પતિકાય. એને નિગોદ અથવા અનંતકાય પણ કહે છે આને માટે શ્રી **પન્નવણા** (ઉપાંગ સૂત્રમા કહ્યુ છે કે "એક સાથે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓના શરીરની ઉત્પત્તિ એક સાથે થાય છે તેઓ એક સાથે આહાર લેછે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ એક સાથે લેછે આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ સર્વને એક સાથે સરખી રીતે (સાધારણ) હોવાથી તે સાધારણ વનસ્પતિકાય કહેવાય છે " સાધારણ વનસ્પતિ જીવો બે પ્રકારે છે-સૂક્ષ્મ અને બાદર સૂક્ષ્મ નિગોદનું સ્વરૂપ **સંગ્રહણી** પ્રકરણમા આ પ્રમાણે કહ્યુ છે— "ગોળા અસંખ્યાતા છે, એક એક ગોળામા અસંખ્યાત નિગોદ હોયઅને એક નિગોદમા અનંતા જીવો છે " હવે સિદ્ધાંત અનુસારે તેનું કાંઇક વર્ણન કરે છે-જીવો બે પ્રકારે છે-સાવ્ય

વહારિક અને અસાવ્યવહારિક જે જીવો અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદ થકી નીકળીને બાકીના જીવોને વિષે ઉપજે છે, તેઓ પૃથ્વીકાયાદિ વિવિધ વ્યવહારના યોગે સાવ્યવહારિક કહેવાય છે અને જેઓ અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદને વિષેજ રહેલા છે તેઓ, તેવા પ્રકારના વ્યવહારથી રહિત હોવાથી અસાવ્યવહારિક કહેવાય છે જેટલા જીવો સાવ્યવહારિક રાશિમાથી મોક્ષે જાય તેટલાજ જીવો અસાવ્યવહારિક રાશિમાથી નીકળીને સાવ્યવહારિક રાશિમા ઉપજે છે અને તે સાવ્યવહારિક કહેવાય છે કેટલાક સાવ્યવહારિક જીવો વખતોવખત અસાવ્યવહારિકમા પણ જાય છે પણ તેઓ વ્યવહારમા આવી ગયા છે તેથી સાવ્યવહારિક જ ગણાય છે સૂક્ષ્મનિગોદના જીવ જઘન્યની અંતર્મુહુર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી સૂક્ષ્મનિગોદપણે રહે બાદરનિગોદની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહુર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ જાણવી સામાન્યથી (ઓઘે) નિગોદની સ્થિતિ **પચસગ્રહને** વિષે અઢી ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત કહેલ છે તે સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાની વિવક્ષા રહિત જાણવી આ સ્વકાય સ્થિતિની વિવક્ષા સાવ્યવહારિક નિગોદ આશ્રયી જાણવી અસાવ્યવહારિક નિગોદની સ્થિતિ તો અનાદિ અનત અને અનાદિ સાત હોય છે સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના શરીર ને નિગોદો સમજવી ૮

कदा अकुरा' किसलयानि पनका• शेवाल भूमिस्फोटाश्च

कंदा अकुर किसलय, पणगा सेवाल भूमिफोडा य।

કદ અકુર કુપળો પાચવર્ણની ફુગી, સેવાળ ભૂમિફોડા અને

आर्द्रकत्रिक गर्जर मुस्ता वत्थूल थेग. पल्लकः
अल्लयतिय गज्जर मोरथ, वत्थुला थेग पल्लंका ॥९॥
લીલી ત્રણ જાતની લીલી વસ્તુ, ગાજર મોથ વત્થુલ થેગ પાલખુ

कोमलफल च सर्वं गूढशिराणि सिनादिपत्राणि
कोमलफल च सव्व, गूढसिराइ सिणाइपत्ताइ ।
કુમળા ફળ અને સર્વ ગુપ્ત નસવાળા શિણાદિકના પાંદડા

थोहरी—कुमारी—गुग्गल—गडूची—प्रमुखाश्च छिन्नरुहा
थोहरिकुआरिगुग्गुलि—गलोयपमुहाइ छिन्नरुहा १०
થોર, કુંવાર, ગુગળ, ગળોવેલી પ્રમુખ અને છેદાયા છતાં ઉગે તે

इत्यादयो अनेके भवन्ति भेदा अनन्तकायाना
इच्चाइणो अणेगे, हवति भेया अणतकायाणं ।
ઇત્યાદિ અનેક હોય છે ભેદો અનંતકાય જીવોના

तेषा परिज्ञानार्थं लक्षणमेतद् श्रुते भणितम्
तेसिं परिजाणणत्थ लक्खणमेय सुए भणियं ॥११॥
તેઓને જાણવા માટે લક્ષણ આ સિદ્ધાન્તમાં કહેલું છે

कंदा=कंद
अंकुर=अंकुर, फणगा
किसलय=कुंपળો
पणगा=પાંચ વર્ણની ફુગી
સેવાલ=શેવાલ લીલ
ભૂમિફોડા=બિલાડીના ટોપ

અલ્લયતિય=આર્દ્રકત્રિક (લીલું આદુ, લીલી હળદર અને લીલો કચૂરો
ગજ્જર=ગાજર
મોત્થ=મોથ
વત્થુલા=એ નામે શાક વિશેષ

थेग=वामुरा थेगी	इ=अने
पहुका=ए नामनुं साक	छिन्नरुहा=छेद्या थकां फरी उगे ते
कोमल=कुमळा जेमा बीज न थया होय ते	इच्चाइणो=इत्यादिक
फल=फळ	अणेगे=अनेक
सव्व=सर्व	हवंति=होय छे
गूढ=छानी	भेया=भेदो
सिराई=नसो आदि	अणंतकायाण=अनंतकायना
सिणाइ=शिणादिना	तेसिं=तेमने
पत्ताई=पादडा	परि=सारी रीते, समस्त प्रकारे
थोहरि=सर्व जातनो थोर	जाणणत्थ=जाणवाने अर्थे
कुआरि=कुंवार	लक्खणं=लक्षण
गुग्गुलि=गुगळ	एय=आ हवे कहीशुं ते
गलोय=गळो, गडु	सुए=सूत्रने विषे
पमुहा=प्रमुख	भणियं=कह्युं छे

अर्थ—कंद, अंकुर कुंपळो, पांच रंगनी फुगी, शेवाळ, भूमिफोडा (बिलाडीना टोप), आदु वगेरे त्रण (लीली हळदर, लीलु आदु अने लीलो कचूरो), गाजर, मोथ, वत्थुल (एक जातनुं साक), थेग अने पालखु, सर्व जातिना कुणा फळ (जेना बीज बंधेला न होय ते), जेनी साध अथवा नस अप्रकट (गुप्त-छानी) होय ते शिणादिना पादडा, थोर कुंवार, गुगळ अने गळो वेली प्रमुख छेदाया छता उगे ते, इत्यादि अनंतकाय जीवोना अनेक भेदो छे, तेओने जाणवाने माटे आ (वक्ष्यमाण) लक्षण शास्त्रमा कह्युं छे ९-१०-११

विवेचन—हवे लोकप्रसिद्ध केटलाक अनंतकाय जीवोना

નામો કહે છે-ભોયમા થનારા વનસ્પતિના અવયવો તે કદ, સૂરણ વગેરે સર્વ જાતના લેવા આ કદો સુકાવાથી નિર્જીવ થાય ત્યારે તેમા અનતકાયપણુ સભવતુ નથી તેથી લીલા હોય તેને અનતકાય ગણવા એમ સમજવુ, આ બાબત હવે પછી જે અનતકાયો કહેવાશે તેને માટે પણ સમજી લેવી ઉગતી વખતે પાદડા વગેરે અવયવ અવ્યક્ત (બરાબર ન ઓળખાય તેવા) હોય તે અકુરા (ફણગા) ધોધાતકી (કાકડાશીંગ) -કેરડો વરૂણ (આકડાનું ઝાડ), વડ અને લીંબડો વગેરે ઝાડના નવા અકુરા સર્વ અનતકાય જાણવા નવા ઉગતા કોમળ (કુણા) પાદડા તે કિસલય આ માટે પ્રગ્રહણીને વિષે કહેલ છે કે—"સર્વ કિસલયો ઉગતી વખતે નિશ્ચે અનતકાય હોય પછી તે વધતા પ્રત્યેક થાય અથવા અનતકાય પણ રહે." અર્થાત્ સાધારણ અને પ્રત્યેક બને વનસ્પતિકાયના કિસલયો અનતકાય હોય પાચ વર્ણ (રગ)ની ફુગી જે અનાજ, પકવાન વિગેરે ઉપર થાય છે તે પાણી ઉપર જૂદા જૂદા રગની લીલ થાય છે તે શેવાલ વર્ષાઋતુમા છત્રના આકારે થાય છે જે લોકમા બિલાડીના ટોપ કહેવાય છે તે ભૂમિફોડા લીલી હળદર, લીલુ આદુ અને લીલો કચુરો (તીખો હોય છે) એ આર્દ્રકત્રિક ગાજર મોથ એ ડુક્કરને પ્રિય હોય છે, તેના લીલા કદ વત્થુલ એ એક જાતનું શાક છે થેગ એ એક જાતનુ કદ છે તેનો પોક થાય છે પલ્લક એ એક જાતનું શાક છે, લોકમાં તેને પાલખુ કહે છે જેમા બીજ (ઠળીયા) થયા ન હોય તેવા સર્વ જાતિના કુમળા ફળો, જેના પાદડાની સાધો-નસો પ્રકટ ન દેખાતી હોય તે શિણાદિના પાદડા, અહીં શિણ શબ્દે ક્ષારભૂમિમા થતુ પી

લુનુ ઝાડ (પીલુડી) કોઇ દેશમા કહેવાય છે કાટાળો, ખોરાસાણી, ડાડલીયો વિગેરે સર્વ જાતિના થોર જેના પાદડા જાડી પગનાળ જેવા લાબા હોય તે **કુમારી**, લોકોમા તેને કુવારના લાબરા કહે છે ગુગળનુ વૃક્ષ, ગળો એ એક જાતની વેલ થાય છે, તે જ્વરાદિ રોગમાં ઔષધરૂપે વપરાય છે ઉપર જણાવેલ થોર, કુવાર, ગુગળ અને ગળો પ્રમુખ સાધારણ વનસ્પતિકાય છિન્નરૂહ (છેદાયા છતા ફરી ઉગે તેવા) જાણવા અનતકાય ના મુખ્ય બત્રીશ ભેદ કહેવાય છે પણ અહીં સૂચના માત્ર થોડા દર્શાવ્યા છે માટે વિશેષાર્થીએ અન્ય ગ્રથથી જાણી લેવા ઉપર જણાવેલા અનતકાય સિવાય બીજા પણ વાસકારેલા (નવા વાસના અવયવ કારેલા કહેવાય છે), લવણ વૃક્ષની છાલ, અમૃત વેલ, કુણી આબલી, ગરમર, વજ્રકદ શતાવરી વેલ, લસણ, લવણક (આ વનસ્પતિને બાળવાની સાજીખાર થાય છે), મૂળા, અકુરા ફુટયા હોય તેવા કઠોળ તથા ધાન્ય અને બટાટા એ વગેરે અનતકાય છે તે મનુષ્યોએ યત્નવડે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તે ખાવા કે વાપરવાથી અનત જીવોનો ઘાત થાય માટે કોઇ પણ રીતે તેઓની વિરાધના થવી ન જોઇએ ૯-૧૦

પ્રથમની બે ગાથામા અનતકાય જીવોના નામો દર્શાવ્યા તે વગેરે અનતકાય જીવોના અનેક ભેદો હોય છે આર્ય દેશમા પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને લોકોના ઉપયોગમા આવે તેવા મુખ્ય બત્રીશ પ્રકાર હોવાથી સિદ્ધાતમા અનતકાય બત્રીશ કહ્યા છે તે સિવાયના બીજા અપ્રસિદ્ધ અને અનુપયોગી હોવાથી તેને ગણતરીમા લીધા નથી, તેથી તેને બગબર જા-

જ્ઞાવાને માટે આ હવે કહીશુ તે લક્ષણ સૂત્રને વિષે કહેલુ છે ૧૧

गूढशिरासंधिपर्व समभंगमहीरूक च छिन्नरुह
गूढसिरसंधिपव्व, समभंगमहीरुगं* च छिन्नरुह ।

જેના નસ સંધિ અને ગાંઠો ગુપ્ત હોય તે | ભાગવાથી જેના સરખા ભાગ થાય | તાતણા રહિત | અને, છેદ્યા છતા ઊગે

साधारण शरीर तद्विपरीत च प्रत्येकम्
साहारण शरीरं, तव्विवरियं च पत्तेयं ॥ १२ ॥

સાધારણ વનસ્પતિનું | શરીર તેથી વિપરીત અને પ્રત્યેક વનસ્પતિનુ

ગૂઢ=છાની	અહીરુગ=તાતણા વિનાનુ
સિર=કણસલા, નસ	છિન્નરુહ=કે આ છતાં ફરીને ઉગે તે
સંધિ=સાધા	તવ્વિવરિઅ=તે થકી વિપરીત લક્ષણવાળી
પવ્વ=ગાંઠ	પત્તેય=પ્રત્યેક વનસ્પતિમય
સમભંગ=ભાગ્યાથી જેનાં સરખાં બે ફાડીયા થઇ શકતાં હોય	

અર્થ—જેના (પાદડા અને નાલના) નસ, સાધા અને ગાઠો ગુપ્ત હોય, જેના (પાદડા વગેરે) ભાગવાથી સરખા ભાગ થાય, જેને ઉદાતા વચ્ચે તાતણા ન હોય અને જે છેદાયા છતા ઉગે તે સાધારણ વનસ્પતિનુ શરીર જાણવુ અને તેથી વિપરીત તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનુ શરીર જાણવુ ૧૨

*हिरग इति पाठान्तरम्

વિવેચન—અનંતકાય જીવોને ઓળખવાને તેનું લક્ષણ બતાવે છે—જે વૃક્ષના પાદડા મૂળ, થડ અને શાખા વિગેરેના ડણુમણા, સાવા (નસો) અને ગાઠો પ્રકટપણે જણાય તેવા ન હોય તે જેના પાદડા વિગેરે ભાગવાથી સરખો ભંગ (ફાડીયા) થાય તે સમભંગ જેને છેદવાથી વચ્ચે તાતણા ન રહે તે અહીરૂક જેના છેદાયેલા કકડા સૂકાઇ જવા આવ્યા હોય છતા પણ માટી પાણી વગેરેની સામગ્રી પામવાથી ગળો વિગેરેની જેમ ફરી ઉગે તે છિન્નરૂહ એ પૂર્વોક્ત લક્ષણ જેમા હોય તેને સાધારણવનસ્પતિનું શરીર જાણવું અને તેનાથી વિપરીત લક્ષણ હોય તેને પ્રત્યેક વનસ્પતિનુ શરીર જાણવુ વળી ચાકને ભાગવાથી જેમ ચુરેચુરા (ભૂકો) થઇ જાય છે તેની રીતે જેની ગાઠ ભાગતા બરડ હોય તે વનસ્પતિ અનંતકાય જાણવી ૧૨

एकस्मिन् शरीरे एको जीवो येषां तु ते च प्रत्येकाः

एगे सरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।

એક શરીરમા એક જીવ જેના નિશ્ચે તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ

फलपुष्पछल्लिकाष्ठानि मूलकपत्राणि बीजानि

फलफुलछल्लिकट्ठा, मूलगपत्ताणि* बीयाणि ॥ १३ ॥

ફળ ફુલ છાલ લાકડા મૂળ પાદડા બીજ

---

*विभक्तिव्यत्ययात् सप्तमीस्थाने प्रथमा,

એગ=એક	ફલ=ફળ
શરીરે=શરીરને વિષે	ફુલ=ફુલ
એગો=એક	છલ્લિ=છાલ
જીવો=જીવ	કટ્ઠા=કાષ્ટ, લાકડુ
જેસિં=જે (વનસ્પતિ)ને	મૂલગ=મૂળ
તુ=જ, નિશ્ચે	પત્તાણિ=પાદડા
તે=તે	બીયાણિ=બીજ
પત્તેયા=પ્રત્યેક=(વનસ્પતિકાય)	

અર્થ—જે (વૃક્ષ) ના એક શરીરમા એક જીવ હોય તે જ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહેવાય છે ફળ, ફુલ, છાલ, લાકડા, મૂળ, પાદડા અને બીજ (એ સાત પ્રકારે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો હોય) ૧૩

વિવેચન—જે વનસ્પતિઓના એક શરીરને વિષે એક જીવ હોય તેજ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહેવાય છે આ સામાન્ય લક્ષણ જાણવુ, વિશેષ લક્ષણ કહે છે જે વનસ્પતિના સાત સ્થાનોને વિષે જૂદા જૂદા જીવો હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જા ણવી તે સ્થાનો આ પ્રમાણે-ફળ ફુલ, છાલ, કાષ્ઠ (લાકડુ) મૂળ, પાદડા અને બીજ આ સાતે સ્થાને જુદો જુદો જીવ હોય છે તેમા ફળ અને બીજને વર્જી બીજા પાચ સ્થાનનુ અતર્ગતપણુ હોવાથી તે પાચની ઉત્પત્તિ ફળ અને બીજને અનુસરતી હોય છે, તથા એ સાતે સ્થાનને વિષે એક જીવપણુ પણ છે અર્થાત્ સમગ્ર વૃક્ષનો એક જીવ જુદો હોય છે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય બાર પ્રકારે છે-વૃક્ષ (આબા વિગેરે), ગુચ્છ (વૃતાકી, કપાસ તુલસી વિગેરેના છોડ), ગુલ્મ (કોરટ,

નગોડ, મોગરો વિગેરે ફુલ ઝાડ). લતા (પુન્નાગ, અશોક, ચપક, અતિમુક્ત અને મચકુદ વિગેરે વૃક્ષના આશ્રય વિનાન પુષ્પના વેલા), વલ્લિ (કોળુ, કાળિગડુ, કાકડી, તુબડી, વિગેરેની પસરેલી વેલો) પર્વગા (જેની ગાઠ વાવવાથી ઉગે તે શેરડી, સુગધીવાળો, ભેલતી વિગેરે), તૃણ (દાભ, ધરો વિગેરે
~~શેરડી, સુગધીવાળો, ભેલતી વિગેરે), તૃણ (દાભ, ધરો વિગેરે~~
ઘાસ), વલય (કેવડો, કેળ, સોપારી, નાળીયેર, ખજુર, તમાલ વૃક્ષ વિગેરે), હરિત (શાકભાજી), ઔષધિ (ડાગર, ઘઉં, જવ વિગેરે ધાન્ય), જલરૂહ (કમલ, શેવાલ વિગેરે પાણીમા થનારા), કુહુણા (બિલાડીના ટોપ વિગેરે ભૂમિસ્ફોટ). એ બાર પ્રકારના પ્રત્યેક વનસ્પતિના મૂળ, સ્કધ, થડ, છાલ, શાખા અને પ્રવાલ વિગેરેમા અસખ્યાત પ્રત્યેક જીવો હોય છે દરેક પત્ર અને દરેક પુષ્પોમા એક એક જીવ હોય છે વૃક્ષનો એક જીવ તો વનસ્પતિના સપૂર્ણ અવયવોમા વ્યાપી રહેલો છે અને તે વૃક્ષના મૂળ, કદ, નાળ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ, પુષ્પ, પત્ર, ફળ અને બીજરૂપ અવયવોમા બીજા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તે જીવો વૃક્ષ યોનિવાળા છે અને વૃક્ષની સાથે સક્રમેલા છે એટલે વૃક્ષનુ મૂળ ભોયમાં ચોટેલુ હોય છે તેને આશ્રીને કદ રહે છે અને તેને ચોટીને નાળ રહેલ છે એ રીતે બીજપર્યંત બધા પરસ્પર જોડાયેલ છે એથી કરીને જ્યા સુધી પુષ્પ ઉપર ફળ આવે અને ફળમા બીજ ઉત્પન્ન થાય ત્યા સુધી તેઓ સઘળા સાથે જ પૃથ્વીમા રહેલા રસનો આહાર કરે છે શ્રાવણ આદિ ચાર માસમા જળ ઘણુ હોવાથી વૃક્ષો વધો આહાર કરે છે તે પછી શરદ અને હેમત ઋતુમા થોડો થોડો આહાર કરે છે છે તે છેક વસત ઋતુસુધી થોડો આહાર કરે છે ગ્રીષ્મમા બિનાહારી હોય છે ગ્રીષ્મમા

વૃક્ષો પત્ર, પુષ્પ અને ફળોવડે જે મનોહર દેખાય છે તેનુ કારણ એ કે તેમા ઉષ્ણયોનિવાળા જીવો વધારે ઉપજે છે ઇત્યાદિ વિશેષ વિસ્તાર લોકપ્રકાશ આદિ ગ્રંથોથી જાણવો

સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો છ પ્રકારે હોય છે તે આ પ્રમાણે—અગ્રબીજ (કોરિટક નાગવલ્લિ વિગેરે જેના અગ્ર ભાગ વાવવાથી ઉગે તે મૂળ બીજ (જેના મૂળ વાવવાથી ઉગે તે ઉત્પલકંદ, કેળ વિગેરે) સ્કંધ બીજ (જેની ડાળી વાવવાથી ઉગે તે શલ્લકી, અરણી વિગેરે) પર્વ બીજ (જેની ગાંઠ વાવવાથી ઉગે તે શેરડી, વાસ, નેતર વિગેરે), બીજ રૂહ (બીજ વાવવાથી ઉગે તે ડાંગર વિગેરે ધાન્ય) અને સમૂર્છિમજ (વાવ્યા વિના ઉગે તે સિંગોડા વિગેરે) સાધારણ કે પ્રત્યેક દરેક વનસ્પતિ ઉગતી વખતે સાધારણ હોય અને પછી સાધારણ યા તો પ્રત્યેક રૂપે થાય છે તે અપેક્ષાએ કેટલાક પ્રત્યેક વનસ્પતિના નામો પણ આમા બતાવ્યા છે ૧૩

प्रत्येकतरु मुक्त्वा पञ्चापि पृथिव्यादय' सकललोके

पत्तेयतरु मुत्तु, पचवि पुढवाईणो सयलल्लोए ।

પ્રત્યેક વૃક્ષ વર્જીને પાચે પૃથ્વીકાય વિગેરે સમગ્ર લોકને વિષે

सूक्ष्मा भवन्ति नियमात् अन्तर्मुहूर्तायुषोऽदृश्या'

सुहुमा हवंति नियमा, अंतमुहुत्ताऊ अदिस्सा ॥१४॥

સૂક્ષ્મ હોય છે નિશ્ચે અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા અદૃશ્ય

પત્તેય તરૂ=પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને	હુવતિ=હોય છે
મુત્તુ=મૂકીને	નિયમા=નિશ્ચયે કરી
પંચવિ=પાંચે	અંતમુહુત્ત=અંતર્મુહૂર્તના
પુઢવાઇણો=પૃથિવ્યાદિ	આઉ=આયુષ્યવાળા
સયલ=સકળ	અદિસ્સા=અદૃશ્ય (ચક્ષુએ દેખાય નહીં તેવા)
લોએ=ચૌદ રાજ લોકને વિષે	
સુહુમા=સૂક્ષ્મ	

અર્થ—પ્રત્યેક વૃક્ષ (વનસ્પતિકાય) ને વર્જીને પૃથ્વીકાય વિગેરે પાંચે સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિય જીવો નિશ્ચે સમગ્ર લોકને વિષે હોય છે તે અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા અને અદૃશ્ય (ચર્મ ચક્ષુથી દેખી શકાય નહિ તેવા) હોય છે ૧૪

વિવેચન—પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાયના પૃથ્વીકાય વિગેરે પાંચે (પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય) પ્રકારના સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિય જીવો ચૌદ રાજલોકને વિષે નિશ્ચે સર્વત્ર હોય છે, તે વિના ચૌદ રાજલોકમાં કોઈ પણ જગ્યા ખાલી નથી એ સૂક્ષ્મ જીવોનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું (*નવ સમયથી માંડીને બે ઘડીમાં એક સમય ઓછા સુધીનો કાળ તે અંતર્મુહૂર્ત) હોય છે અને અદૃશ્ય હોય છે એટલે કેવળી મહારાજ તેમના જ્ઞાન રૂપ ચક્ષુથી જોઇ શકે, પરંતુ છદ્મસ્થ જીવો ચર્મચક્ષુ વડે જોઈ શકે નહિ તે અદૃશ્ય કહેવાય અહીં સૂક્ષ્મ જીવોનું સ્થાન બતાવ્યું, તેથી બાદર જીવોનું સ્થાન આગમથી દર્શાવે છે—એકેંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય જી

* આયુષ્ય ઓછામાં ઓછું ૨૫૬ આવલીનું હોય એ રીતી ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવળી થાય

વો ત્રણે લોકમા હોય છે અને વિકલેદ્રિય જીવો તીર્ચ્છા લોકમા હોય છે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય બાર દેવલોક અને સાત નારકીને વિષે હોય, પૃથ્વીકાય સિદ્ધિશિલા અને સાત નારકી સુધી હોય અને બાદર તેઉકાય તીર્ઠલોકના મનુષ્ય ક્ષેત્રમા જ હોય દેવલોકની વાવ્યોમા મત્સ્યાદિ જલચર જીવો નથી અને ગ્રૈવેયકને વિષે વાવ્યો નથી એટલે પાણી પણ નથી વાયુ સમગ્ર લોકમા છે હવે અહીં શિષ્ય શકા કરે છે કે— " ડાભડામા કાજળ ઠાસીને ભરેલ હોય તેની પેઠે સુક્ષ્મ જીવો સમગ્ર લોકમા વ્યાપી રહ્યા છે તો મનુષ્ય વિગેરેથી ચાલતા, સુતા, બેસતા વિગેરે ક્રિયામા તેનો નાશ થાય " આ શકાનું ગુરૂ મહારાજ આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે કે—" તે જીવો અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તલવારની ધારવડે છેદતા કે વજનો પ્રહાર કરતા પણ તેનો નાશ થતો નથી તેમજ અગ્નિવડે બળતા પણ નથી " જે કાર્યમા ઉપયોગી ન હોય અને જેનો અગ્નિ, શસ્ત્રાદિથી વિનાશ ન થાય તે સુક્ષ્મ અને જે કાર્યમા ઉપયોગી હોય, ચર્મચક્ષુ વડે દેખાય અને શસ્ત્રાદિવડે જેનો ઘાત થાય તે બાદર

*પૃથ્વીકાય વિગેરે કેટલાક બાદરજીવો પણ જૂદા જૂદા

*શ્રી આચારાંગ સૂત્રને વિષે બાદર પૃથ્વીકાયના ભેદ આ પ્રમાણે કહેલ છે—પૃથ્વીકાયના મુખ્ય બે ભેદ–શ્લક્ષ્ણ (સુવાળી) અને ખર (કઠણ) શ્લક્ષ્ણ પૃથ્વી કાળી લીલી લાલ, પીળી અને ધોળી એમ વર્ણના ભેદે પાચ પ્રકારે છે અને ખર પૃથ્વીના ૩૬ ભેદ છે—માટી, કાકરા, રેતી પથ્થર, શીલા લવણ, ઉસ લોઢું, તાબુ જસત, સીસુ રૂપુ, સોનુ, હિંગ ળોક, હરતાલ, મનસીલ, ગેરૂ, સુરમો... [illegible] ગોમેદક રૂચક અક સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, મરક્ત, મસારગલ્લ ભુજમોદક

દેખાતા નથી પણ તેનો સમૂહ દેખી શકાય છે અને સૂક્ષ્મ જીવોનો તો ગમે તેટલો સમૂહ હોય તો પણ તેઓ દેખી શકાતા નથી

પાચ સ્થાવર સૂક્ષ્મ છે, તેમા એક સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયજ નિગોદ કહેવાય છે બાકીના ચાર પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય એ નિગોદ નથી વળી તે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવોજ એક શરીરમા અનતા હોય છે અને બાકીના ચાર સૂક્ષ્મ છના એક શરીરમા એક જીવવાળાજ હોય છે

એ પાચે પ્રકારના સ્થાવર જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય એ એક ઇદ્રિય હોનાથી તે એકેદ્રિય કહેવાય છે તેના સર્વ મળીને બાવીશ ભેદ થાય છે તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાઉ અને સાધારણ વનસ્પતિ એ પાચ સૂક્ષ્મ અને પાચ બાદર મળીને દશ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ બાદરજ હોય–સૂક્ષ્મ ન હોય તેથી તેનો એક ભેદ મળીને અગ્યાર ભેદ થયા તે અગ્યારના દરે કના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ બબે ભેદ ગણતા બાવીશ ભેદ થયા પોતપોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે તે પર્યાપ્તા અને પૂર્ણ કર્યા પહેલા મરે તે અપર્યાપ્તા કહેવાય આ પર્યાપ્તિનુ સ્વરૂપ નવતત્ત્વ પ્રકરણમા કહેવામા આવશે [1] ૧૪

દ્ર, નીલ, ચદ્રપ્રભ, વૈડુર્ય, જલકાંત અને સૂર્યકાંત, પ્રથમના ૨૨ ભે સામાન્ય પૃથ્વીના છે અને ગોમેદક વિગેરે ચૌદ ભેદ મણિરત્નના છે

૧ અહીં કોઇ શકા કરે કે પૃથ્વીકાય વિગેરેમા જીવના લક્ષણ જણાતા નથી તેથી તેમા જીવ કેમ હોઇ શકે ? તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે—જો કે પૃથ્વી વિગેરેમા જીવનું પ્રકટ રીતે ચિન્હ જણાતુ નથી તોપણ અવ્યક્ત રીતે

शङ्ख पपर्ङ्को गण्डोला जलौका चन्दनकाऽऽलसलह्रकादयः
(छघुगाथी)

सख कवङ्कय गमुल, जलोय चंदणगअलसलहगाई।
(लहुगाङ)

शंख कोडा ગંડોલા જળો અરિયા અળસીયા લાળીયા વિગેરે

તો તેમા ચેતન્ય નિશ્ચ છે જેમ ધતુરો કે મદિરા પીવાથી તેના નિશામા મૂર્છિત થયેલ જીવને અવ્યક્ત ચેતના હોવા છતા પણ તેમા જીવ હોય છે તેમ પૃથ્વી વિગેરેને સજીવ માનવા વળી શંકા થાય કે મદિરા વિગેરેની મૂર્છામાં તો શ્વાસોશ્વાસ વિગેરે દેખાવાથી અવ્યક્તપણામા પણ ચેતના જણાય છે પરંતુ પૃથ્વી વિગેરેમાં તેમ જણાતુ નથી તો તેમા ચૈતન્ય કેમ માનવુ? ઉત્તર—તમે કહો છો તે મુજબ નથી કેમકે પૃથ્વીકાયમા પોતપોતાના આકારવાળા લવણ પરવાળા અને પત્થર વિગેરેને, હરસ (મસા) જેમ માંસ અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે તેની પેઠે સમાન જાતિના અંકુરની ઉત્પત્તિ છે અર્થાત્ પત્થર અને માટી વિગેરે મનુષ્ય વિગેરે જીવોના શરીરની પેઠે ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે એ તેનું ચૈતન્યપણાનુ ચિન્હ છે અને ઉપયોગાદિ લક્ષણ તેમા અવ્યક્ત રીતે રહેલા છે તેથી પૃથ્વી સચેતન છે વળી આશંકા થાય કે પરવાળા અને પત્થર કઠણ છે તો સચેતન કેમ હોઇ શકે? ઉત્તર—જેમ મનુષ્યાદિના શરીરમાં રહેલા હાડકા કઠણ હોવા છતા સચેતન છે એરી રીતે જીવ સાથે રહેલુ પૃથ્વીનું શરીર સચેતન છે અથવા પૃથ્વી, અપ તેઉ વાયુ અને વનસ્પતિના શરીર સચેતન છે કેમકે ગળાની ગોદડી અને ગિગડા વિગેરેના સમૂહની પેઠે તેમા છેદન ભેદન વિગેરે પ્રત્યક્ષ જણાય છે અર્થાત્ છેદન ભેદન ઉત્ક્ષેપણ (ફેંકવુ) ભોગ સુગધ રસ અને સ્પર્શ એ અર્થના આશ્રયરૂપ દ્રવ્ય છે વળી એમ પણ ન ધારવુ કે પૃથ્વી વિગેરેને સચેતન માનવા અયોગ્ય છે કેમકે સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્યને દ્રવ્યશરીર આપણે માનીએજ છીએ તેમા તફાવત માત્ર જીવસહિત કે જીવરહિત હોય એટલોજ છે શસ્ત્રથી નહિ હણાયેલ પૃથ્વી વિગેરે, હાથ પગ વિગેરેના સમૂહની પેઠે

मेहरकः कृमयः पूतरका द्वीन्द्रिया मातृवाहिकादयः
मेहरि किमि पूयरगा, बेइंदिय माइवाहाई ॥ १५ ॥
કાષ્ટના કીડા, કૃમિ પોરા બેઇંદ્રિય ચુડેલ વિગેરે

ઘ્રુવાતવાન હોવાથી કદાચિત સચેતન છે અને તેના તેજ પાછા શસ્ત્રથી હણાવાથી અચેતન પણ હોય છે

જેમ મૂત્ર પ્રવાહી હોવાથી તેમાં જીવ નથી તેમ અપ્કાય પ્રવાહી હોવાથી તેમાં જીવનું લક્ષણ નથી એવી શંકા કરે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે હેતુ અનિદ્ધ હોવાથી એવી શંકા કરવી તે અયોગ્ય છે, જેમ હાથીનું શરીર ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે કલલ (સાત દિવસ સુધીનો જીવવાળો વીર્યનો વિકાર) અવસ્થામાં પ્રવાહી (જળરૂપ) હોવા છતાં સચેતન હોય છે તેમ પાણીને વિષે પણ સમજવું તેમજ ઈંડામાં જ્યાં સુધી હાથ પગ વિગેરે શરીરના અવયવ થયા નથી ત્યાં સુધી રસમાન હોવા છતાં પણ તે સચેતન છે તેમ જળ પણ સચેતન જાણવું જેમ હાથીના શરીરના કારણરૂપ કલલ શસ્ત્રથી અનુપહત અને દ્રવ્યરૂપ છે તેમ જળ પણ અનુપહત અને દ્રવ્યરૂપ છે માટે સચેતન છે આ હેતુમાં વિશેષણ લગાડવાથી પ્રસ્રવણ (મૂત્ર) અને દૂધ વિગેરે દ્રષ્ટાંત પ્રતિવાદીએ આપ્યા તેનો નિષેધ થયો સમજવો કોઈ જગ્યાએ ભૂમિ ખોદવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી દેડકાની પેઠે પાણી સચેતન છે વાદળા વિગેરેના વિકારથી સ્વતઃ પેદા થઈ પડે છે તેથી અંતરિક્ષ જળ સચેતન છે વળી પૃથ્વીની પેઠે તેનું છેદન ભેદન વિગેરે થઇ શકે છે તેથી જળ સચેતન છે શીતકાળમાં મનુષ્યના શરીરનો જેમ ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય છે તેમ અપ્કાયમાં પણ ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય છે એ જીવનું લક્ષણ છે કેમકે પાણીનો સ્વાભાવિક સ્પર્શ તો શીત છે શીતકાળમાં જ્યારે ટાઢ વધારે પડે છે ત્યારે નદી વિગેરે જળાશયોમાં કોઇ ઠેકાણે ઓછી અને કોઇ ઠેકાણે વધારે ગરમી પાણીમાં જણાય છે તે ઓછા વધતા જીવના શરીરને લીધે સમજવી કેમકે મનુષ્યના શરીર ઘણા ભેગા થાય તો તેના શ્વાસોશ્વાસને લીધે વધુ ગરમી અને ઓછા ભેગા થાય તો ઓછી ગરમી હોય છે વળી શીતકાળમાં બહુ ટાઢ પડવા

સ ખ=શ ખ	લહુગાઈ=લાળીયા જીવ
કન_ય=કોડીઓ	મેહરિ=મેર (લાકડામા થાય તે)
ગડુલ=ગંડોલા	કિમિ=કૃમિ
જલોય=જલો	પૂયરગા=પૂરા
ચ દણગ=ચદન, અગિયા, અક્ષ	માઇવાહા=ચૂર્ન આદિ
અલસ=અલસીયા	

ધતા પણ તળાવ વિગેરેની પશ્ચિમ દિશાએ ઉભા રહીને તળાવ તરફ નજર કરીએ તો પાણીમાથી વરાળનો સમૂહ નીકળતો દેખાય છે તે પણ જીવ હતુક છે કેમકે વરાળ ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુથી નીકળે છે અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી વસ્તુ તે સચેતન છે મનુષ્યના શરીરે પાણી રેડવાથી શીતકાળે જેમ વરાળ નીકળે છે તેમ જળની વરાળ માટે પણ સમજવુ

કોઇ શકા કરે કે તેઉકાયમા જીવ કેમ હોઇ શકે? ઉત્તર—જેમ રાને ખદ્યોત (આગીયા જીવ)નુ શરીર જીવશક્તિના યોગે પ્રકાશવાળુ છે તેમ અંગાર વિગેરે પણ પ્રકાશવાળા હોવાથી સચેતન છે તથા જેમ તાવની ગરમી જીવ પ્રયોગ વિના હોતી નથી તેમ અગ્નિમા પણ ગરમી હોવાથી તે સચેતન છે કેમકે મરેલા શરીરમા તાવ કદી હોતો નથી અહીં અન્વય વ્યતિરેકથી અગ્નિ સચેતન જાણવો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે—અગારાદિનો પ્રકાશ પરિણામ તે જીવસયોગથી થયેલ છે કેમકે આગીયાના દેહ પરિણામની પેઠે તે શરીરસ્થ છે, વળી અંગારાદિનુ છેદન ભેદન થઇ શકે છે તેથી સચેતન છે, આત્માના સયોગપૂર્વક શરીરસ્થ હોવાથી તાવની ગરમીની પેઠે અગારાદિને વિષે ઉષ્ણતા છે વળી સૂર્ય વિગેરેના દ્રષ્ટાતથી એ હેતુ અનેકાતિક થઇ જશે એમ ન ધારવુ કેમકે સૂર્યાદિમા જે ગરમી છે તે આત્મપ્રયોગ પૂર્વક જ છે વળી પુરૂષના શરીરની પેઠે યથાયોગ્ય આહારયોગે વૃદ્ધિ પામે છે તેથી પણ અગ્નિ સચેતન છે ઇત્યાદિ લક્ષણોવડે અગ્નિ સચેતન જાણવો

વાયુકાય (પવન) ને સચેતન માનવાનું શુ પ્રમાણ? ઉત્તર—જેવી રીતે દેવોનુ શરીર તેમની શક્તિના પ્રભાવે અને મનુષ્ય શરીર અજન

અર્થ—શખ, કોડા, ગંડોલા, જળો, અરિયા, અળશીયા, લાળીયા, કાષ્ટના કીડા, કરમીયા, પોરા અને ચૂડેલ વિગેરે બેઇંદ્રિય જીવો (જાણવા) ૧૫

વિગેરે વિદ્યામંત્રના પ્રભાવથી અદ્રશ્ય થઇ જવાથી આંખે દેખાતું નથી તો પણ સચેતન છે તેવી રીતે વાયુકાય પણ ચક્ષુવડે દેખાતા નથી તોપણ સચેતન છે પરમાણુની પેઠે અથવા અગ્નિથી બળેલા પાષાણના ટુકડામા રહેલી અચેતન અગ્નિની પેઠે વાયુકાયનો સૂક્ષ્મ પરિણામ હોવાથી ચક્ષુ વડે દેખાતા નથી પ્રયોગ આ પ્રમાણે—વાયુ સચેતન છે કેમકે તે કોઇની પ્રેરણા વિનાજ તિર્યક્ અને અનિયમિત દિશાએ ગતિ કરી શકે છે એ રીતે શસ્ત્રથી અનુપહત વાયુ સચેતન છે

વનસ્પતિમા જીવના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે-મનુષ્યનુ શરીર જેમ કોમળ તરૂણ અને વૃદ્ધ હોય છે તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ કોમળ તરૂણ અને વૃદ્ધ હોય છે હાથ, પગ વિગેરે અવયવો વડે જેમ મનુષ્યનુ શરીર વધે છે તેમ અકુર, કિસલય, શાખા (ડાળ) વિગેરે અવયવો વડે વૃક્ષ વધે છે મનુષ્ય વિગેરે જીવોમાં જાગૃત અને નિદ્રા (ઉંઘ) ની અવસ્થા જોવામાં આવે છે તેમ પુઆડ, આંમલી વિગેરે વૃક્ષ, ચદ્રવિકાસી તથા સૂર્યવિકાસી વિગેરે કમળ અને અબાડી વિગેરેના પુષ્પમાં નિદ્રા તથા જાગૃત અવસ્થા દેખાય છે લોભ, હર્ષ, લજ્જા ભય મૈથુન ક્રોધ, માન, માયા, આહાર અને ઓઘ એ સજ્ઞાઓ વિગેરેના વિકાર મનુષ્યોની જેમ વૃક્ષોમા દેખાય છે જેમકે ધોળા આકડા અને ખાખરાનું ઝાડ તેની નીચે ભોયમા રહેલ નિધાનને પોતાના મૂળવડે ઢાંકી દે છે એ લોભ સજ્ઞાનો વિકાર સમજવો વર્ષાઋતુમાં મેઘની ગર્જના સાભળીને શીતળવાયુના સ્પર્શે કરી ઘણી અરી વનસ્પતિના અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તે હર્ષનો વિકાર જાણવો લજ્જાળુ વેલ મનુષ્યના હાથ વિગેરે અવયવના સ્પર્શે સકોચાઇ જાય છે તે લજ્જા અને ભયનો વિકાર સમજવો. અશોક વૃક્ષ બકુલ વૃક્ષ, કુરુબક અને તિલકવૃક્ષ વિગેરે અલકાર ધારણ કરેલ નવયૌવન સ્ત્રીના પગની પાનીના પ્રહારથી,

વિવેચન—ક્ષિણાવર્ત્ત વિગેરે મોટા શખ અને નાના શખલા, કોડા અને કોડીઓ, પેટમા મોટા કરમીયા થાય છે તે ગડોલા, ગુમડા વિગેરે શરીરના સડેલા ભાગનું પરૂ અને બગડેલ લોહી ચુસી લેવા માટે મૂકવામા આવે છે તે જળો; શાસ્ત્રમા જેને અક્ષ કહે છે અને જે નિર્જીવ થયાથી સ્થાપના

તેના મુખનું તાંબુલ છાટવાથી, તેના સસ્નેહ આલિંગનથી અને તેના હાવભાવવાળા કટાક્ષ વડે તત્કાળ ફળે છે, એ મૈથુન સજ્ઞાનો વિગર સમજવો કોકનદ વૃક્ષનું મૂળ મનુષ્યનો પગ લાગ્યાથી હુંકારા કરે છે એ ક્રોધનો ભાવ જાણવો રૂદતીવેલ તું છતાં લોકો કેમ દુખી થાય છે?" એવા અહકાર વડે નિરતર રૂદન કરે છે એ માનનો ભાવ સમજવો એ વેલથી સુવર્ણસિદ્ધિ બને છે પ્રાય સઘળી જાતની વેલ પોતાનાં ફળોને પાદડાંવડે ઢાંકી દે છે એ માયાનો ભાવ જાણવો ભોય અને પાણી વિગેરે આહારના યોગે વૃક્ષો વધે છે અને તેના વિના સુકાઇ જાય છે, નાગરવેલી પ્રમુખને છાણ અને દૃધ વિગેરેના દોહલા ઉપજે છે તે પૂર્ણ થાય તોજ પત્ર, ફળ, ફૂલ અને રસ વિગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે એ આહાર સંજ્ઞા જાણવી વેલાઓ ગમે ત્યા ઉગ્યા હોય પણ વાડ વિગેરે તરફજ વધીને તે ઉપર ચડે છે અન્યત્ર જતા નથી એ ઓઘ સજ્ઞા જાણવી પાડુરોગ ઉદરવૃદ્ધિ સોજા અને ક્ષય પ્રમુખ રોગવડે જેમ મનુષ્યનું શરીર વિકારને પામે છે અને રસાયન તથા સ્નિગ્ધ રસ વિગેરેના યોગે વિશિષ્ટ કાંતિવાળુ થાય છે તેમ વનસ્પતિનું શરીર તેવા પ્રકારના રોગથી ફૂલ, પત્ર ફળ અને ચામડીના વિકારને પામે છે અને વિશિષ્ટ ખાતર વિગેરે પૂરવારૂપ દોહલા પૂર્ણ કરવાથી સુદર ફૂલ ફળ વિગેરે ઉત્પન્ન કરે છે વળી મનુષ્યની પેઠે તેનું આયુષ્ય પણ નિયત હોય છે વળી મનુષ્યની પેઠે ઇષ્ટ આહારથી પુષ્ટ અને અનિષ્ટ આહારથી અપુષ્ટ બને છે એ રીતે શ્રી આચારાગ સૂત્રના પહેલા અધ્યયનના પાંચમા ઉદ્દેશામાં અનેક યુક્તિ પૂર્વક વનસ્પતિમા જીવપણુ સિદ્ધ કરેલું છે

ચાર્ય તરીકે રાખવામા આવે છે તે ચદનક (અરિયા), અશ્લેષા નક્ષત્રમા વર્ષાદ થવાથી ભોયમા સર્પના આકારે થાય છે, જેને ભૂનાગ (પૃથ્વીના સર્પ) કહે છે તે અળસીયા, રોટલી ચોખા દાળ શાક પ્રમુખ ગવેલ અન્ન વાસી રહેવાથી તેમા લાળ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તે લાળીયા, કાષ્ટમા કીડા પડે છે તે મેહર (ઘુણ) પેટમા નાના નાના જીવો થાય છે તે અથવા ગુદા પાસે હરસ (મસા) મા થાય છે (જેનાથી ખરજ આવે છે) તે અથવા સ્ત્રીની યોનિમા ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃમિ, લાલ રગના અને કાળા મોઢાવાળા જે જીવો પાણીમા થાય છે તે પૂરા, માતૃવાહ તે ચુડેલ એ વિગેરે બેઇદ્રિય જીવો જાણવા અહી બંને પદને છેડે 'આદિ' પદ લીધેલ છે તેથી છીપ અને વાળા (જે મનુષ્યના હાથ પગ વિગેરે અગોને વિષે તતુ જેવા ઉત્પન્ન થાય છે તે) વિગેરે જીવો કહેવામા આવ્યા નથી તે પણ લેવા અને જળમા ઉપજેલા અને સ્થળમા ઉપજેલા એમ બન્ને પ્રકારના લેવા આ જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય (શરીર-ચામડી) અને રસનેંદ્રિય (મુખ-જીભ) એ બે ઇદ્રિયો હોવાથી બેઇદ્રિય કહેવાય છે ૧૫

गुल्मी मत्कुणयूके पिपीलि उपदेहिका च मत्कोटकाः

गोमी मंकणजूआ, पिपीलि उद्देहिया य मक्कोडा।

કાનખજૂરા માકડ જુ કીડી ઉધેઇ અને મકોડા

इल्लिका घृतेलिकाः सावाः गोकीटकजातयः

इल्लिय घयमिल्लीओ, सावय गोकीडजाईओ ॥१६॥

ઇયળ ધીમેલ સાવા ગીગોડાની જાતિઓ

गर्दभकचौरकीटा गोमयकीटाश्च धान्यकीटाश्च
गद्दहयचोरकीडा, गोमयकीडा य धन्नकीडा य,
ગર્દૈયા વિષ્ટાના કીડા છાણના કીડા અને ધનેડા અને

कुन्थु गोपालिका ईलिका त्रीन्द्रिया इन्द्रगोपादय
कुथु गुवालिय इलिया, तेइंदिय इदगोवाई ॥१७॥
કુથુઆ ગોપાલિક ઈયલ તેઇંદ્રિય જીવો મમોલા વિગેરે

ગોમી=કાનખજૂરા	ગદ્દહય=ઉર્તિંગા ગર્દૈયા
મકણુ=માકડ	ચોરકીડા=વિષ્ટાના કીડા
જૂઆ=જૂ,	ગોમયકીડા=છાણના કીડા
પિપીલિ=કીડી	ધન્નકીડા=ધાન્યના કીડા
ઉદ્દેહિયા=ઉધેઇ	ય=વળી
મક્કોડા=મંકોડા,	કુંથુ=કુંથુઆ
ઇલ્લિય=ઇયળ	ગુવાલિય=ગોપાલિક
ઘયમિલ્લીઓ=ઘીમેલ	ઇલિયા=ઇલિકા
સાવય=સાવા	તેઇંદિય=તેઇંદ્રિય
ગોકીડ=ગીગોડાની	ઇંદગોવાઇ=ઇંદ્રગોપાદિ
જાઇઓ=જાતિઓ	

અર્થ —કાનખજૂરા, માકડ, જૂ, કીડી, ઉધેઈ, મંકોડા, ઈયળ, ઘીમેલો, સાવા અને ગીગોડાની જાતિઓ, ગર્ધૈયા, વિષ્ટાના કીડા, છાણના કીડા, ધનેડા, કુંથુઆ, ગોપાલિક, ઇયળ અને મમોલા વિગેરે તેઇંદ્રિય જીવો જાણવા ૧૬-૧૭

વિવેચન—હવે બે ગાથાવડે તેઇંદ્રિય જીવના ભેદ કહે છે– કાનખજૂરા, માકડ અને જૂ (માથાના વાળ અને કપડામા ઉ-

त्पन्न थती). ઉપલક્ષણથી લીખ પણ લેવી રાતી કાળી નાની મોટી વિગેરે સર્વ જાતની કીડીઓ કાગળ, કપડા, ભીત અને લાકડા વિગેરેમા પોતાને રહેવા પૂરતું ઘર બનાવીને પછી ધીમે ધીમે કાગળ વિગેરેને ખાતી ખાતી આગળ વધે છે તે ઉધેઇ મકોડા ઇયળ—એળ એ ધાન્યમા ઉત્પન્ન થાય છે ધીમેલ એ જીવો ધૃતમા ઉત્પન્ન થાય છે સાવા એ મનુષ્યને ભવિષ્યમા અશુભ કર્મના ઉદયે કષ્ટ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તેની અગાઉ શરીરના વાળના મૂળમા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે એ ભાવિકષ્ટને સૂચવે છે, એને ચર્મયૂકા—ચામડાની જૂ કહે છે ગીગોડા એ શ્વાન, ગાય પ્રમુખ પશુઓના કાન વિગેરે અવયવોમા ઉત્પન્ન થાય છે અને ચામડીમા ચોટી રહે છે તે સર્વ જાતના લેવા ગદૈયા ગોશાળામા ઉપજે છે, એનો વર્ણ શ્વેત હોય છે, એને ઉત્તિગા કહે છે ચોરકીડા એ વિષ્ટામા થાય છે, તે ભોયમા મુખને ઘાલે છે અને મોટા ગોળ છિદ્રો કરે છે ગોમય કીડા એ છાણમા ઉત્પન્ન થાય છે ધનેડા વિગેરે ધાન્યના કીડા કુંથુઆ ગોપાલિક એ નામના જીવ અપ્રસિદ્ધ છે ખાડ વિગેરેમા ઉત્પન્ન થાય તે પ્રથમ ઇદ્રગોપ એ જીવો અષાઢ માસમા પહેલા વર્ષાદમા ઉપજે છે, તેનો વર્ણ રાતો હોય છે ને માથા વિનાના હોય છે તેથી લોકમા તેને મામણમુંડા, મેહના મામા અથવા ગમોલા કહે છે, એ પ્રકારે નામથી કેટલાક તેઇંદ્રિય જીવો કહ્યા તે સિવાય બીજા પણ ચાચડ વિગેરે છે આ જીવોને સ્પર્શનેંદ્રિય, રસનેંદ્રિય અને ઘ્રાણેંદ્રિય (નાસિકા) એ ત્રણ ઇંદ્રિયો હોવાથી તેઓ તેઇંદ્રિય કહેવાય છે ૧૬—૧૭

चतुरिन्द्रियाश्च वृश्चिको ढिन्कुणा भ्रमराश्च भ्रमरिका स्तिडा

चउरिंदिया य विच्छू, ढिकुण भमरा य भमरिया तिड्डा;

ચૌરિંદ્રિય જીવો અને વીંછી બગાઇ ભમરા અને ભમરીઓ તીડ

मक्षिका दशा मशकाः कसारिका कपिलडोलकादय.

मछिय डसा मसगा, कसारी कविलडोलाई ॥ १८ ॥

માખી ડાસ મચ્છરો કસારી ખડમાકડી વિગેરે

ચઉરિંદિયા=ચૌરિંદ્રિય	મચ્છિય=માખી
વિચ્છૂ=વિંછી	ડસા=ડાસ
ઢિંકુણ=બગાઇ	મસગા=મચ્છર
ભમરા=ભમર	કસારી=કસારી
ભમરિયા=ભમરી	કવિલ=કરોળીયા
તિડ્ડા=તીડ	ડોલાઇ=ખડમાકડી

અર્થ—ચૌરિંદ્રિય જીવો વળી વીંછી, બગાઇ, ભમરા, ભમરીઓ, તીડ, માખી, ડાસ મચ્છર, કસારી અને ખડમાકડી વિગેરે જાણવા, ૧૮

વિવેચન—હવે ચૌરિંદ્રિય જીવોના ભેદ કહે છે–વીંછી એ એક જાતના ઝેરી જીવો છે, જેના પાછળના આંકડામા ઝેર હોયછે ઢિંકુણ એ જીવો લગભગ માખીના જેવા હોય છે, તે ઘોડાના તબેલા વિગેરેમા થાય છે, તેને બગાઇ કહે છે ભમરા એ કાળા રંગના મોટા થાય છે તે અને ભમરીઓ એ પીળા વિગેરે જૂદા જૂદા રંગની અને વિવિધ આકારવાળી હોય છે તીડ એ વર્ષા ઋતુને છેડે અનાજ પાક્યું હોય તે અરસામા થાય છે તે એનું

લગભગ સઘળુ અનાજ ખાઈ જાય છે મધમાખી વિગેરે સર્વ જાતિની માખી, ડામ એ જીવો વર્ષા ઋતુમા વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે મચ્છર એ ડાસ જેવા આકારવાળા હોય છે અને બધી ઋતુમા ઉત્પન્ન થાય છે કપિલ ડોલ એ એક જાતિના જીવ છે, તેને ખડમાકડી કહે છે અહીં કવિલ એટલે કરોળીયા અને ડોલ એટલે ખડમાકડી એમ બે પદના બે જુદા અર્થ પણ કેટલાએક કરે છે આદિ શબ્દથી ભ્રણુકુત્તિકા, પતગ, ઢિઢણુ વિગેરે જીવો લેવા આ જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય, રસનેદ્રિય, ઘ્રાણેદ્રિય અને નેત્રેદ્રિય (ચક્ષુ-આખો) એ ચાર ઇદ્રિયો હોવાથી તેઓ ચઉરિદ્રિય કહેવાય છે

હવે બેઇદ્રિય વિગેરે જીવોના કેટલાક નામો અગાઉ કહી ગયા તે સિવાયના જીવોને ઓળખવાનુ કઈક લક્ષણ હવે કહે છે- બેઇદ્રિય જીવોને પ્રાય પગ ન હોય તેઇદ્રિય જીવોને ચાર છ અગર તેથી વધારે પણ પગ હોય, ચૌરિદ્રિય જીવોને છ અથવા આઠ પગ હોય પચેદ્રિય જીવોને બે અથવા ચાર પગ હોય છે અથવા સર્પ અને મત્સ્ય વિગેરેની પેઠે ન પણ હોય, અથવા મુખના બને પડખે જેને બે વાળ હોય તે તેઇદ્રિય જેઓને મોઢા ઉપર શિગડાની પેઠે વાળ હોય તે ચઉરિદ્રિય ૧૮

पञ्चेन्द्रियाश्च चतुर्धा नारकास्तिर्यञ्चो मनुष्या देवाश्च

पंचिंदिया य चउहा, नारय तिरिया मणुस्स देवा य,

પચેદ્રિય જીવો વળી ચાર પ્રકારે, નારક તિર્યંચ મનુષ્ય દેવતા અને

नैरयिकाः सप्तविधा ज्ञातव्याः पृथ्वीभेदेन
नेरइया सत्तविहा, नायव्वा पुढविभेएणं ॥ १९ ॥

નારકો સાત પ્રકારે જાણવા પૃથ્વીના ભેદવડે

પંચિંદિયા=પંચેંદ્રિય.	નેરઇયા=નારકીના જીવ
ચઉહા=ચાર પ્રકારે.	સત્તવિહા=સાત પ્રકારે
નારય=નારકી	નાયવ્વા=જાણવા
તિરિયા=તિર્યંચ	પુઢવિભેએણં=(રત્નપ્રભાદિ) પૃથ્વીના ભેદે કરીને.
મણુસ્સ=મનુષ્ય	
દેવા=દેવતા	

અર્થ—પંચેંદ્રિય જીવો ચાર પ્રકારે છે,-નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવતા તેમા નારકી જીવો રત્નપ્રભા વિગેરે પૃથ્વીના ભેદવડે સાત પ્રકારે જાણવા ૧૯

વિવેચન—હવે પંચેંદ્રિય જીવના ભેદ કહે છે-સ્પર્શને દ્રિય રસનેદ્રિય, ઘ્રાણેદ્રિય, ચક્ષુરિંદ્રિય અને શ્રોત્રેદ્રિય (કાન) એ પાંચ ઇંદ્રિયો જેને હોય તે પંચેદ્રિય જીવો જાણવા તેના મુખ્ય ચાર ભેદ છે-ઘણા પાપ કરનારા મનુષ્યને (ઉપલક્ષણથી તિર્યંચને પણ) તેની યોગ્યતા મુજબ બોલાવે તે નરકાવાસ સીમતક વિગેરે જાણવા અને તેને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા જીવો તે નારક એ નારક જીવો ઘમ્મા, વંશા, સેલા, અંજણા, રિઠા, મઘા અને માઘવતી એ સાત નરક પૃથ્વીને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે સાત પ્રકારના ગણાય છે અર્થને અનુસારે તેના સાત નામ (ગોત્ર) આ પ્રમાણે છે-રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમ પ્રભા અને તમસ્તમ પ્રભા, રત્નરૂપ સ્વ-

ભાવ છે જેનો અથવા જેમા રત્નો ઘણા છે તે રત્નપ્રભા અહી રત્નની બહુલતા કહી તે પ્રથમ ખર (કઠણ) કાડ સબધી જાણવી એ રત્નપ્રભા નરક પૃથ્વીનુ દળ જાડપણે (ઉચપણે) ૧૮૦૦૦૦ યોજન છે, તેમા ૧૬૦૦૦ યોજનનો પહેલો ખર કાડ (વિભાગ), ૮૪૦૦૦ યોજનનો બીજો પકબહુલ (કાદવ ઘણો હોય તે) કાડ અને ૮૦૦૦૦ યોજનનો ત્રીજો જલબહુલ કાડ છે જેમા શર્કરા (પત્થરના કાકરા) ઘણા હોય તે શર્કરાપ્રભા જેમા રેતી ઘણી હોય તે વાલુકાપ્રભા જેમા કાદવ ઘણો હોય તે પકપ્રભા જેમા ધૂમાડો ઘણો હોય તે ધૂમપ્રભા જેમા અધકાર ઘણો હોય તે તમપ્રભા જેમા અત્યત ગાઢ અધકાર હોય તે તમસ્તમપ્રભા શર્કરાપ્રભા વિગેરે છએ નરકો પણ પૃથ્વી સ્વરૂપ છે એટલે તેમા રત્નપ્રભાની પેઠે જુદા જુદા કાડ નથી પણ માટીમય છે એ સાતે નરક પૃથ્વી છત્રાતિછત્ર સસ્થાને એટલે એક નાનુ છત્ર ઉધુ હોય તેની નીચે તે કરતા મોટુ છત્ર હોય, તેની નીચે તે કરતા પણ મોટુ છત્ર હોય, એમ નીચે નીચે મ્હોટા વિસ્તાર વાળા ઉપર ઉપર સાત છત્ર ઉંધા મૂકયા હોય તેવે આકારે છે ૧ વાકા ચાલે અથવા પોતાના કર્મવશે સર્વ ગતિમા જાય–ઉત્પન્ન થાય તે તિર્યંચ ૨ વસ્તુતત્ત્વને સમસ્ત પ્રકારે એકત્ર કરે–નિશ્ચય કરે તે નર–મનુષ્ય ૩ સારી રીતે શોભે અથવા વિશિષ્ટ ઐશ્વર્યને ભોગવે અથવા ભક્ત જનના વાચ્છિતને સારી રીતે આપે તે સુર–દેવતા એ ચારના પેટા ભેદ હવે કહે છે પૂર્વોક્ત સાત નરક પૃથ્વીમા ઉત્પન્ન થનારા નારક જીવોના સાત ભેદ છે, તે સાત પર્યાપ્તા અને સાત અપર્યાપ્તા એમ ચૌદ ભેદ નારક જીવોના જાણવા ૧૯

जलचरस्थलचरखचरा त्रिविधा पञ्चेन्द्रिया स्तिर्यञ्चश्च

जलयरथलयरखयरा, तिविहा पंचिंदिया तिरिक्खा य,

જલચર સ્થલચર ખેચર ત્રણ પ્રકારે પચેદ્રિય તિર્યંચો અને

शिशुमारा मत्स्या. कच्छपा ग्राहा मकराश्च जलचरा

सुसुमार मच्छ कच्छव, गाहा मगरा य जलचारी ॥२०॥

પાડા જેવા મત્સ્ય } માછલા કાચબા જળતંતુ મગર અને જળચર જીવો

જલયર=જલચર	સુસુમાર=શિશુમાર પાડા જેવા મચ્છ
થલયર=સ્થલચર	મચ્છ=માછલાં
ખયરા=ખેચર.	કચ્છવ=કાચબા.
તિવિહા=ત્રણ પ્રકારના	ગાહા=ઝૂડ
પચિંદિયા=પચેદ્રિય.	મગર=મગર
તિરિક્ખા=તિર્યંચ	જલચારી=જળચર જીવ

અર્થ—જળચર, સ્થળચર અને ખેચર એમ પચેદ્રિય તિર્યંચો ત્રણ પ્રકારે જાણવા પાડાના આકારવાળા મત્સ્ય, માછલા, કાચબા, જળતંતુ (ઝૂડ) અને મગર એ જળચર જીવો જાણવા ૨૦

વિવેચન—હવે પચેદ્રિય તિર્યંચના ભેદ કહે છે-પચેદ્રિય તિર્યંચના ત્રણ ભેદ છે, જે પાણીમા ચાલે તે જળચર એટલે પાણીમા રહે તો જ જીવે અને પાણીના અભાવે નાશ પામે ૧, સ્થળ-ભોય ઉપર ચાલે તે સ્થળચર ૨, અને આકાશને વિષે ચાલે તે ખેચર-ખચર (પક્ષી) ૩ હવે જળચર જીવોના કેટલાક નામો કહે છે. પાડાના જેવા મત્સ્ય તે શિશુમાર મત્સ્ય

શબ્દે સર્વ જાતિના માછલા લેવા આ માછલાનો આકાર વિવિધ પ્રકારનો હોય છે આવશ્યક બૃહદ્‌વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—"વલયનો આકાર વર્જીને બાકીના સર્વ આકારના (સંસ્થાનવાળા) મત્સ્યો હોય છે સ્વયભૂરમણ સમુદ્રને વિષે પ્રતિમાના આકારવાળા મત્સ્યને જોઈને ઉપદેશ વિના પણ કેટલાએક તિર્યંચોને સામાયિકને આવરણ કરનારા કર્મના ક્ષયોપગમ વડે ક્ષયોપશમ લબ્ધિ થાય છે અને તેથી તેઓ સમ્યક્ત્વ, શ્રુતસામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે" કાચબા એ જીવો કુવા, વાવ અને તળાવ વિગેરેમા થાય છે તેની ઉપલી પીઠ જાડી અને કઠણ હોવાથી ઢાલ કરવાના કામમા આવે છે ગ્રાહ એ જીવ તાતણાને આકારે હોય છે તેનું બળ પાણીમા ઘણું હોવાથી તે હાથી જેવા પ્રાણીને પણ અદર ઘસડી જાય છે, તેને ઝુડ કહે છે મગર એટલે મ્હોટા મત્સ્ય એ ઘણા બળવાન્ હોય છે તે સમુદ્ર વિગેરે ઉંડા પાણીવાળ જળાશયોમા રહે છે એ વિગેરે જળચર જીવો અનેક પ્રકારે જાણવા ૨૦

चतुष्पदा उरःपरिसर्पा भुजपरिसर्पाश्च स्थलचरा स्त्रिविधा·
चउपय उरपरिसप्पा,सुयपरिसप्पा य थलयरा तिविहा—
ચતુષ્પદ ઉરપરિસર્પ ભુજપરિસર્પ અને સ્થળચરો ત્રણપ્રકારના
गोसर्पनकुलप्रमुखा बोधव्या स्ते समासेन
गोसप्पनउलपमुहा, बोधव्वा ते समासेण ॥ २१ ॥
ગાય, સર્પ અને નોળીયા વિગેરે જાણવા તે સ ક્ષેપથી

ચઉપય=ચાર પગવાળા	ગો સપ્પ=ગાય, સર્પ
ઉરપરિસપ્પા=ઉર પરિસર્પ	નઉલ=નોળીયા
ભુયપરિસપ્પા=ભુજપરિસર્પ	પમુહા=પ્રમુખ
થલયરા=સ્થલચર જીવો	બોધ વા=જાણવા
તિવિહા=ત્રણ પ્રકારના	સમાસેણ=સક્ષેપથી

અર્થ —ચતુષ્પદ (ચોપગા જાનવર), ઉર પરિસર્પ (પેટે ચાલનારા) અને ભુજપરિસર્પ (હાથવડે ચાલનારા) એમ સ્થળચર જીવો ત્રણ પ્રકારે જાણવા તે સક્ષેપથી (અનુક્રમે) ગાય પ્રમુખ, સર્પ પ્રમુખ અને નોળીયા પ્રમુખ જાણવા ૨૧

વિવેચન—સ્થળચર જીવોના ત્રણ ભેદ છે, ૧ ચાર પગવડે જેઓ ચાલે તે ચતુષ્પદ જીવો ગાય, ભેસ, હાથી, ઘોડા, શ્વાન બીલાડા વિગેરે જાણવા ૨ હૃદય-પેટવડે જેઓ ચાલે તે ઉર પરિસર્પ જીવો સર્પ, અજગર વિગેરે જાણવા ૩ ભુજા-હાથવડે જેઓ ચાલે અને હાથથી ખાય તે ભુજપરિસર્પ જીવો નોળીયા, ઉંદર, ખીસકોલી, કાકીડા, ચદનઘો, ગાહો વિગેરે જાણવા અહીં સક્ષેપથી ત્રણ જાતના જીવોના થોડા નામ આપેલ છે તેથી તેના જેવા બીજા જીવો પણ સમજી લેવા ૨૧

खचरा रोमजपक्षिण   चर्मजपक्षिणथ   प्रकटाश्चैव

खयरा रोमयपक्खी, चम्मयपक्खी य पायडा चेव

પક્ષીઓ વાટાની પાખવાળા ચામડાની પાખવાળા અને પ્રગટજછે

नरलोकाद् वहिः समुद्रपक्षिणो   विततपक्षिण

नरलोगाओ वाहिं, समुग्गपक्खी विययपक्खी ॥२२

મનુષ્યલો-ની બહાર, ભળેલ પાખોવાળા, વિસ્તારેલ પાંખોવાળા

ખયરા=ખેચર જીવ	ચેવ=નિશ્ચે
રોમય=રૂવાટાંની પાખવાળાં	નલોગાઓ=મનુષ્યલોકની
પકખી=પક્ષી	બાહિ=બહાર
ચમ્મય=ચામડાની પાખવાળા	સમુગ્ગ=મઢાયેલી પાંખવાળા
પાયડા=પ્રકટ	વિયય=વિસ્તારેલી પાખવાળા

અર્થ—રૂવાટાની પાખવાળા અને ચામડાની પાખવાળા એમ પક્ષીઓ બે પ્રકારે છે અને તે પ્રકટ (પ્રસિદ્ધ) જ છે મનુષ્ય લોકની બહાર સમુદ્ગ (ડાબડાની પેઠે બીડાયેલી પાખવાળા) પક્ષી અને વિતત (વિસ્તારેલી પાખવાળા) પક્ષીઓ હોય છે ૨૨

વિવેચન—પક્ષીઓ બે પ્રકારના છે રૂવાટાથી થયેલી પાખો જેને હોય તે રોમજ પક્ષી-હસ, સારસ, પોપટ, કાગડા, ચકલા વિગેરે જાણવા ર ચામડાથી થયેલી પાખો જેને હોય તે ચર્મજ પક્ષી-વડવાગુલી, ચામાચીડીયા વિગેરે જાણવા એ બને જાતના પક્ષીઓ તેનો પાખો ઉપરથી સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય તેવા હોવાથી નિશ્ચે લોકમા પ્રસિદ્ધ છે આ પક્ષીઓ મનુષ્યલોકમા થાય છે મનુષ્ય લોકની બહાર પણ બે જાતના પક્ષીઓ થાય છે તે આ પ્રમાણે-૧ ડાભડાની પેઠે સપુટરૂપ મળેલી પાખો જેને છે તે સમુદ્ગક પક્ષી ૨ વિસ્તાર પામેલી પાખો જેને છે તે વિતતપક્ષી ઉડતી વખતે અને બેસતી વખતે પહેલાની પાખો સદા બીડાયેલ રહે છે ત્યારે બીજી જાતના પક્ષીની પાખો સદા વિસ્તૃત રહે છે આ બંને જાતના પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ આકાશમાજ થાય છે એમ સપ્રદાયથી (પરપરાથી) સભળાય છે

મનુષ્ય લોકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જબુદ્વિપ, ધાતકીખડ અને પુષ્કરવરદ્વીપ અરધો, એ પ્રકારે અઢીદ્વીપ અને જબુદ્વીપની ફરતો વલય (ચૂડા) ને આકારે લવણ સમુદ્ર, ધાતકીખડની ફરતો કાલોદ સમુદ્ર એ સર્વ સુવર્ણમય માનુષ્યોત્તર પર્વતરૂપ કિલ્લાવડે વિટાએલા ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ વિષ્કભ (વ્યાસ વિસ્તાર) વાળુ ક્ષેત્ર તે મનુષ્ય લોક અહીંજ મનુષ્યોના જન્મ અને મરણનો સભવ હોવાથી તે મનુષ્યલોક કહેવાય છે ત્યા ત્રીશ અકર્મભૂમિ, ૧૫ કર્મભૂમિ અને છપ્પન અતર્દ્વીપ એમ ૧૦૧ ક્ષેત્રમા જન્મ મરણ થાય પણ વર્ષધર વિગેરે પર્વતોમા અને સમુદ્રમા પ્રાયે જન્મ મરણ ન થાય ત્યા જન્મ તો ઘણે ભાગે ન હોય પણ મરણ તો વિદ્યાલબ્ધિ વડે જેઓ ત્યા ગયેલા હોય અથવા કોઈ દેવાદિ વડે હરણ થઈને મૂકાયેલ હોય તેવાનું થઇ શકે અને મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર તો મનુષ્યના જન્મ મરણ થયા નથી, થતા નથી અને થશે પણ નહિ કદાચિત્ કોઈ દેવ અથવા વિદ્યાધર વૈર વાળવા માટે કોઇ મનુષ્યને મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર મૂકે અને તે રીબાઈ મરે તો ઠીક એવી તેને બુદ્ધિ ઉપન્ન થાય, પણ લોકસ્વભાવેજ તેને પાછો મનુષ્યલોકમા લાવવાની બુદ્ધિ થાય તથા જે જઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ મુનિઓ નદીશ્વર દ્વીપ સુધી જાય છે તેઓ પણ ત્યાથી પાછા આવીને અઢીદ્વીપમાજ મરણ પામે છે તેથી અઢીદ્વીપ રૂપ મનુષ્યક્ષેત્રમાજ મનુષ્યના જન્મ મરણ થાય એમ સમજવુ ૨૨

सर्वे जलस्थलखचराः समूर्च्छिमा गर्भजा द्विधा भवन्ति
सव्वे जलथलखयरा, समुच्छिमा गब्भया दुहा हुंति
બધા જળચર સ્થળચર ખેચર, સમૂર્ચ્છિમ ગભ જ બે પ્રકારના હોય છે
कर्माकर्मभूमिजा (महीजा) अन्तर्द्वीपा मनुष्याश्च
कम्माकम्मगभूमि(महिया),अंतरदीवा मणुस्सा य २३
કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા અ તર્દ્વીપના મનુષ્યો અને

સવ્વે=સર્વ પ્રકારના,	દુહા=બે પ્રકારના
જલ=જલચર	હુંતિ=છે
થલ=સ્થલચર	કમ્મા=કમ્મગ ભૂમિ=કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિના
ખયરા=ખેચર	
સમુચ્છિમા=સમૂર્ચ્છિમ	અ તરદીવા=અંતર્દ્વીપના
ગબ્ભયા=ગર્ભજ	મણુસ્સા=મનુષ્ય

અર્થ —બધા જળચર, સ્થળચર અને ખેચર જીવો, સમુર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના હોય છે કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા, અકર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા અને અતર્દ્વીપમા ઉત્પન્ન થયેલા એમ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્યો સમજવા

વિવેચન—પૂર્વોક્ત સર્વ જળચર, સ્થળચર અને ખેચર જીવો સમુર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના હોય છે માતા પિતાની અપેક્ષા વિના જેની ઉત્પત્તિ થાય તે સમુચ્છિમ અથવા સમમ તાત્ ચૌદ રાજલોકમા સર્વ ઠેકાણે મૂર્ચ્છનમ્ અવયવનો વિસ્તાર (ઉત્પત્તિ) જેનો છે તે સમૂર્ચ્છન જે જીવો ગર્ભમા ઉત્પન્ન થાય અથવા ગર્ભથી ઉત્પન્ન થાય તે ગભ જ ગર્ભજ તિર્યંચો પચિદ્રિય જ હોય છે બીજા એકેંદ્રિય, બેઇદ્રિય તેઇંદ્રિય

અને ચૌરિંદ્રિય તિર્યંચો સમૂર્ચ્છિમજ હોય છે હવે સમૂર્ચ્છિમ જીવો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય તે દેખાડે છે,—એકેંદ્રિય અને બેઇંદ્રિય જીવો સ્વજાતિના મળની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થાય છે (મળમા ઉત્પન્ન થતા નથી) તેઇંદ્રિય જીવો સ્વજાતિની વિષ્ટા વિગેરેમા ઉત્પન્ન થાય છે અને ચૌરિંદ્રિય જીવો સ્વજાતિ જીવોના લાળ અને મળના સ્પર્શ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે પચેંદ્રિય જીવોમા મત્સ્ય વિગેરે જલચર બને પ્રકારના હોય છે સ્થળચર ને વિષે ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ પ્રાય બે પ્રકારે હોય છે અને ચતુષ્પદ સમૂર્ચ્છિમ કોઈકજ ઠેકાણે ઉપજે છે પક્ષીઓને વિષે ક્ષેત્રના પાકને નુકશાન કરનારા સૂડા વિગેરે જીવો તેની જાતિના જીવોના અવયવોમા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે સ્વજાતિના મૃત કલેવરને વિષે ઉપજે છે ગર્ભજ પક્ષીઓ ઈંડામાથી ઉત્પન્ન થાય છે

તિર્યંચના સર્વ મળીને ૪૮ ભેદ થાય છે તે આ પ્રમાણે—

એકેંદ્રિય જીવો સ્થાવર કહેવાય છે તેના ૨૨ ભેદ અગાઉ ચૌદમી ગાથાના વિવરણમા જણાવ્યા છે તે ૨૨, ત્રસ જીવના બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય, અને પચેંદ્રિય એમ ચાર ભેદ છે તેમા બેઇંદ્રિય તેઇંદ્રિય અને ચૌરિંદ્રિય એ ત્રણ વિકલેંદ્રિયના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળીને છ ભેદ કુલ ૨૮, પચેંદ્રિય તિર્યંચમા જળચર અને ખેચરનો એક એક અને સ્થળચરના ચતુષ્પદ, ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ એ ત્રણ ભેદ મળી પાચ ભેદ સમૂર્ચ્છિમ અને પાચ ગર્ભજ એમ દશ ભેદ થાય તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળીને વીશ ભેદ, કુલ ૪૮ એમ સર્વ મળીને તિર્યંચના અડતાળીશ ભેદ થયા

હવે ગાથાના ઉત્તરાર્ધ વડે મનુષ્યના ભેદનું વર્ણન કરે

છે–કૃષિ, વાણિજ્ય વિગેરે કર્મ અને શ્રુત, ચારિત્રરૂપ મોક્ષનું અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) જેમા પ્રધાન છે એવી ભૂમિ તે કર્મભૂમિ–૫ ભરત ક્ષેત્ર, ૫ ઐરવત ક્ષેત્ર અને ૫ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર એમ ૫દર છે એ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યો તે કર્મભૂમિજ કહેવાય છે જેમા પૂર્વોક્ત કર્મ ન હોય એવી ભૂમિ તે અકર્મભૂમિ–૫ હૈમવત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરૂ, ૫ ઉત્તરકુરૂ, ૫ રમ્યક અને ૫ ઐરણ્યવત એમ ત્રીશ છે એ અકર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યો તે અકર્મભૂમિજ કહેવાય છે, તે સ્થાનના મનુષ્યો અને તિર્યચો સર્વ યુગલિયાજ હોય પુત્ર, પુત્રી એક સાથે જન્મે અને ઉમ્મર થયે તે બને ધણી ધણીયાણી થાય, તે યુગલિયા (જોડલાં) તેને આહાર, પાણી, વસ્ત્ર અને અલકાર વિગેરે ઇચ્છા મુજબ દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષ પાસે યાચના કરવાથી મળે છે તથા ૫૬ અતર્દીપમા ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યો તે અતર્દીપજ કહેવાય છે એમ સર્વ મળી ૧૦૧ ક્ષેત્રમા મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ૧૦૧ ભેદ મનુષ્યના થયા મનુષ્યો ગર્ભજ અને સમૂર્છિમ એમ બે પ્રકારના હોય છે, તેથી ૧૦૧ ગર્ભજ પર્યાપ્તા અને ૧૦૧ ગર્ભજ અપર્યાપ્તા મળી તેના ૨૦૨ ભેદ થયા, અને સમૂર્છિમ મનુષ્યો અપર્યાપ્તાજ મરણ પામે તેથી ૧૦૧ સમૂર્છિમ અપર્યાપ્તાના એમ સર્વ મળી ૩૦૩ ભેદ મનુષ્યના થયા આ સમૂર્છિમ મનુષ્યો ગર્ભજ મનુષ્યના વિષ્ટા મૂત્ર, બડખા, નાસિકાનો મેલ, વમન, પરૂ, લોહી, સ્ત્રી પુરૂષનો સયોગ વીર્ય, પિત્ત, વીર્યના સુકા પુદ્ગલ (ભીજાયેલા), નગરના ખાળ, મૃત કલેવર અને સર્વ અશુચિ સ્થાનમા ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપર કહેલા ૧૦૧ ક્ષેત્રના સ્થાનો બતાવે છે–આ જબુ-

દ્વીપના મધ્ય ભાગે મેરૂ પર્વત છે, તેની દક્ષિણ દિશાએ લવણ સમુદ્રને લગતુ ભરતક્ષેત્ર છે તે ભરતક્ષેત્રની ઉત્તર દિશાએ હિમવત્ પર્વત છે, તેની ઉત્તરે હૈમવત ક્ષેત્ર છે તેમજ મેરૂ પર્વતની ઉત્તરે લવણ સમુદ્રને લગતુ સમુદ્રની દક્ષિણે ઐરવત ક્ષેત્ર છે તે ઐરવતની દક્ષિણે શિખરી નામે પર્વત છે તેની દક્ષિણે ઐરણ્યવત ક્ષેત્ર છે એ હૈમવત અને ઐરણ્યવત એ બને ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ છે, એમા યુગલિક મનુષ્ય રહે છે તેના શરીરનું માન સદા કાળ એક ગાઉ અને આયુષ્ય એક પલ્યોપમ હોય છે ત્યા સદા કાળ ત્રીજો આરો વર્તે છે તેઓને એકાતરે આમળા જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય છે અને તે ૭૯ દિવસ પોતાના સતાનની પ્રતિપાલના કરે છે

પૂર્વોક્ત હૈમવત ક્ષેત્રની ઉત્તરે મહાહિમવત પર્વત છે, તેની ઉત્તરે હરિવર્ષ ક્ષેત્ર છે તેમજ ઐરણ્યવત ક્ષેત્રની દક્ષિણે રૂપી પર્વત છે, તેની દક્ષિણે રમ્યક ક્ષેત્ર છે એ હરિવર્ષ અને રમ્યક બને ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ છે, એમા યુગલિયા મનુષ્ય વસે છે તેના શરીરનુ માન સદા કાળ બે ગાઉ અને આયુષ્ય બે પલ્યોપમનું હોય છે ત્યા સદા કાળ બીજો આરો વર્તે છે તેઓને બે દિવસને આતરે બોર જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે અને તેઓ ૬૪ દિવસ સતાનની પ્રતિપાલના કરે છે

પૂર્વોક્ત હરિવર્ષ ક્ષેત્રની ઉત્તરે નિષધ નામે પર્વત છે, તેની ઉત્તરે દેવકુરૂ ક્ષેત્ર છે તેમજ રમ્યક ક્ષેત્રની દક્ષિણે નીલવત પર્વત છે તેની દક્ષિણે ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્ર છે એ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ બંને ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ છે, બને મેરૂની દક્ષિણ, ઉત્તર દિશાએ મેરૂ પર્વતને લગતાજ છે, એમા યુગલિયા મનુ

ષ્ય વસે છે તેના શરીરનું માન ત્રણ ગાઉ અને આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે ત્યા સદા કાળ પહેલો આરો વર્તે છે તેઓને ત્રણ દિવસને આતરે તુવરના દાણા જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય છે અને તેઓ ૪૯ દિવસ સતાનની પ્રતિપાલના કરે છે

પૂર્વે કહેલા નિષધ અને નીલવત પર્વતની વચ્ચે અને મેરૂ પર્વતની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાએ સોળ સોળ વિજય છે તે બન્ને દિશાની મળીને ૩૨ વિજયનુ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, તે કર્મ ભૂમિ છે ત્યા સદાકાળ ચોથો આરો વર્તે છે ત્યાના મનુષ્યના શરીરનુ માન ૫૦૦ ધનુષ્ય સુધીનુ અને આયુષ્ય પૂર્વ ક્રોડ વર્ષ સુધીનુ મન્ના કાળ હોય છે

એ રીતે જબુદ્વીપને વિષે હૈમવત અને ઐરણ્યવત, હરિવર્ષ અને રમ્યક દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ એમ ત્રણ જોડવે મળીને છ ક્ષેત્ર યુગલિયા મનુષ્યના છે ત્યા કર્મબધના કારણ ભૂત અસિ, મસિ અને કૃષિના વ્યાપાર ન હોવાથી તે મનુષ્યોને પ્રાય કર્મ ઓછા લાગે છે અને ત્યાથી ચ્યવીને સર્વ યુગલિયા મનુષ્ય અને તિર્યંચ દેવગતિને વિષે જ જાય છે સ્વભાવે સરળ પરિણામી અને રૂપવાન્ હોય છે તથા ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ એ ત્રણ કર્મભૂમિ છે એમ સર્વ મળીને જબુદ્વીપમા નવ ક્ષેત્ર છે

ધાતકી ખડ અને અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપ એ બન્નેમા પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બે દિશાએ બબે મેરૂ પર્વત છે તેથી જબુદ્વીપના મેરૂની ઉત્તર દક્ષિણે અગાઉ કહ્યા મુજબ નવ ક્ષેત્રો જેવી રીતે છે તેવી રીતે બન્ને મેરૂ પાસે નવ નવ ક્ષેત્ર મળી અઢાર ક્ષેત્ર ધાતકી ખડમા અને અઢાર ક્ષેત્ર પુષ્કરવર દ્વીપ અરધાને

વિષે છે એટલે સર્વે મળી અઢી દ્વીપને વિષે ત્રીશ અકર્મભૂમિ અને ૫૬૨ કર્મભૂમિ મળીને ૪૫ ક્ષેત્ર છે

હવે ૫૬ અંતર્દ્વીપના સ્થાન બતાવે છે ભરત ક્ષેત્રની ઉત્તરે હિમવંત પર્વત છે, તે પૂર્વ પશ્ચિમ લવણ સમુદ્ર પર્યંત લાંબો છે તે પર્વતમાંથી બબ્બે દાઢાઓ નીકળી છે એવીજ રીતે ઐરવત ક્ષેત્રની દક્ષિણે શિખરી પર્વત પણ પૂર્વ પશ્ચિમ લવણ સમુદ્ર પર્યંત લાંબો છે તેના પણ પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાને છેડે લવણ સમુદ્ર મધ્યે બબ્બે દાઢાઓ નીકળી છે એમ એક પર્વતના બે છેડાની ચાર ચાર દાઢા સમુદ્રમાં ગયેલી હોવાથી હિમવંત અને શિખરીની મળીને આઠ દાઢાઓ થઈ તે એકેકી દાઢા ઉપર સાત સાત અંતર્દ્વીપ છે, એટલે આઠ દાઢાના ૫૬ અંતર્દ્વીપ થયા. તેને વિષે પણ યુગલિયા મનુષ્ય રહે છે તેમના શરીરની ઉંચાઈ આઠશે ધનુષ્ય અને આયુષ્ય પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે તેઓને એકાંતરે આહારની ઇચ્છા થાય છે અને તેઓ તેમના સંતાનની ૭૯ દિવસ સુધી પ્રતિપાલના કરે છે આ અંતર્દ્વીપનું વિશેષ સ્વરૂપ જીવવિચાર બૃહદ્વૃત્તિ અને ક્ષેત્રસમાસ આદિ ગ્રંથથી જાણી લેવું ૨૩

दशधा भवनाधिपतय अष्टविधा वानमन्तरा भवन्ति

दसहा भवणाहिवई, अट्ठविहा वाणमंतरा हुंति,

દશપ્રકારના ભવનપતિ, આઠપ્રકારના વ્યંતરો હોય છે.

ज्योतिष्का पञ्चविधा द्विविधा वैमानिका देवा

जोइसिया पंचविहा, दुविहा वेमाणिया देवा ॥२४॥

જ્યોતિષી પાચ પ્રકારના, બે પ્રકારના વૈમાનિક દેવો

દસહા=દશ પ્રકારના	જોઇસિયા=જ્યોતિષી
ભવણાહિવઇ=ભવનાધિપતિ. (ભવનપતિ)	પંચવિહા=પાચ પ્રકારના
અટ્ઠવિહા=આઠ પ્રકારના	દુવિહા=બે પ્રકારના
વાણમંતરા=વાણવ્યંતર દેવો	વેમાણિયા=વૈમાનિક
હુંતિ=છે	દેવા=દેવો

અર્થ—દશ પ્રકારના ભવનપતિ, આઠ પ્રકારના વ્યંતર, પાચ પ્રકારના જ્યોતિષી અને બે પ્રકારના વૈમાનિક દેવો હોય છે

વિવેચન—હવે ચાર પ્રકારના દેવોના ભેદ કહે છે. પ્રાય ભવનને વિષે વસનારા તે ભવનવાસી (ભવનના અધિપતિ–ભવનપતિ) દેવો, જો કે અસુરકુમાર દેવો પોતાના શરીરપ્રમાણ અનુમાનવાળા મોટા મંડપ જેવા અત્યંત રમણિક આવાસોમા પ્રાય રહે છે અને કોઇકજ વખત ભવન (ઘર) મા રહે છે નાગકુમાર વિગેરે બાકીના નવ પ્રકારના દેવો મોટીના ભવનોમા રહે છે અને કોઇકજવખત આવાસોમા રહે છે, તો પણ સામાન્યથી મહો ભાગ ભવનમા વસનાર હોવાથી તેઓ ભવનવાસી કહેવાય છે તેના દશ ભેદ આ પ્રમાણે છે–અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિક્કુમાર, પવનકુમાર અને સ્તનિત (મેઘ કુમાર, કુમારની પેઠે સુંદર દેખાવવાળા, મૃદુ, મધુર અને લલિત ગતિવાળા, શૃંગાર સહિત સુંદર વૈક્રિય રૂપવાળા, કુમારોની પેઠે ઉદ્ધત વેષ, ભાષા, શસ્ત્ર અને આભૂષણ વિગેરેવાળા, કુમારની પેઠે ઉત્કટ રાગવાળા અને ક્રીડા કરવામા તત્પર હોવાથી આ દશે પ્રકારના

દેવના કુમારો (બાળક) કહેવાય છે હવે આ દશ પ્રકારના દેવોને રહેવાનુ સ્થાન બતાવે છે—

રત્નપ્રભા નારકીનુ દળ ઉંચપણે ૧૮૦૦૦૦ યોજન છે, તેમા એક હજાર યોજન ઉપરના અને એક હજાર યોજન નીચેના વર્જીને વચ્ચે ૧૭૮૦૦૦ ની ઉંચાઇમા તેર પ્રતર (પાથડા-માળ) છે, તે તેર પ્રતરને બાર આતરા છે તેમાથી પહેલો અને છેલ્લો આતરો છોડી દઈને વચ્ચેના દશ આતરામા એક એક આતરે એક એક ભવનપતિ દેવોની નિકાય (સ્થાન) છે અહીં કોઇ આચાર્ય કહે છે કે-મેરૂ પર્વતના મધ્યના આઠ રૂચક પ્રદેશની નીચે રત્નપ્રભા નરકના બે ભાગમા ભવનપતિ-દેવો અને ત્રીજા ભાગમા નારક જીવો રહે છે કોઈ ઠેકાણે એમ પણ કહે છે કે-નેવુ હજાર યોજનની નીચે ભવનો અને ઉપર નીચેના હજાર હજાર યોજન છોડીને બાકી સર્વ ઠેકાણે આવાસો છે અહીં તત્ત્વ કેવળીગમ્ય પણ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે પેલી નરકના પ્રતરોના આતરામા ભવનપતિ રહે છે એ દશે નિકાયમા એક દક્ષિણે અને એક ઉત્તરે એમ બબ્બે ઇંદ્રો દરેક નિકાયમા છે તેથી ભવનપતિના ચમરેન્દ્ર વિગેરે વીશ ઇંદ્રો થાય છે

વનોના અંતરમા ઉત્પન્ન થાય તે વાનમંતર અને વન, પર્વત અને કોતરમા વસતા હોવાથી વિવિધ છે અંતર જેનું તે વ્યંતર અથવા ચક્રવર્તિ વિગેરે ઉત્તમ પુરૂષોના ચાકર તરીકે સેવા કરવામા વિશેષે ગયું છે અંતર (ફેરફાર) જેઓનુ તે વ્યંતર

એ વ્યતરના વ્યતર અને વાણુવ્યતર એમ બે ભેદ છે તેમા વ્યતરના આઠ ભેદ આ પ્રમાણે છે–પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિપુરુષ, મહોરગ અને ગ ધર્વ પૂર્વોક્ત રત્નપ્રભા નરકના ઉપર નીચે હજાર હજાર યોજન છોડીને વચ્ચે ભવનપતિ દેવો રહે છે એમ કહ્યુ છે, તેમા ઉપરના જે હજાર યોજન મૂક્યા છે, તેમાથી ઉપર નીચે સો સો યોજન છોડી દઇને વચ્ચેના આ ઠશે યોજનમા વ્યતર દેવોની આઠ જાતિ રહે છે દરેકને એક દક્ષિણે અને એક ઉત્તરે એમ બબે ઇદ્રો હોવાથી તેના સોળ ઇંદ્રો છે વાણુવ્યતરના પણ આઠ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે–અણુપન્ની, પણુપન્ની, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કદિત, મહાકદિત, કોહડ અને પતગ રત્નપ્રભા નરકમા ઉપર હજાર યોજનમાહે ઉપરના જે સો યોજન છોડી દીધા છે તેમાથી ઉપર નીચે દશ દશ યોજન છોડી દઇને વચ્ચેના ૮૦ યોજનમા આ વાણુવ્યતર દેવની આઠ જાતિ વસે છે, તે દરેકને પણ દક્ષિણે અને ઉત્તરે એમ બબે ઇંદ્રો હોવાથી સોળ ઇંદ્રો છે એમ વ્યતર અને વાણુવ્યતરના સોળ સોળ મળી બત્રીશ ઇંદ્રો, ભવનપતિના વીશ ઇંદ્રો સાથે મેળવતા બાવન ઇદ્રો થયા

જ્યોતિ એટલે પ્રકાશ પ્રકાશવાળા–પ્રકાશ કરનારા તે જ્યોતિષ્ક તેના ચર (નિરતર ફરનારા) અને સ્થિર (એકજ સ્થાને કાયમ રહેવાવાળા) એ બે પ્રકારના વિમાનો હોવાથી બે ભેદ છે મનુષ્ય લોકમા ચર જ્યોતિષી હોય છે, ત્યારે મનુષ્યલોકની બહારના જ્યોતિષી સ્થિર હોયછે તે બન્નેના પાચ પાચ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે-ચદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા જ્યા એક ચદ્ર હોય ત્યા ગ્રહ ૮૮, નક્ષત્ર ૨૮ અને તારા ૬૬૯૭૫ ક્રોડક્રોડ હોય સૂર્યની સખ્યા ચદ્રતુલ્ય જાણવી આ પાચ ભેદ માહે ચદ્ર અને સૂર્ય એ બે

ઇંદ્રો છે આ પાચ ભેદમા આયુષ્ય, પ્રભાવ, સુખ કાંતિ, વિશુદ્ધિ ઇંદ્રિયપટુતા, વિમાનનું માપ અને ઋદ્ધિ એ એકથી ઉત્તરોત્તર હીન હીન (ઓછું) અને ગતિ એક એકથી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક છે એ દેવોનું રહેવાનું સ્થાન આ પ્રમાણે–મેરૂપર્વતના મૂળ (ત ળેટી)મા સમભૂતલ (સરખી સપાટીવાળી) પૃથ્વી છે ત્યાથી ઉંચે ૭૯૦ યોજન ઉંચા તારાના વિમાન છે ત્યાથી દશ યોજન ઉંચે સૂર્યનું વિમાન છે ત્યાથી એંશી યોજન ઉંચે ચદ્રનું વિ માન છે ત્યાથી ચાર યોજન ઉંચે નક્ષત્રના વિમાન છે ત્યાથી ઉંચે સોળ યોજનમા જૂદાજૂદા ગ્રહોના વિમાન છે એટલે ચાર યોજને બુધ અને પછી ત્રણ ત્રણ યોજને શુક્ર, બૃહસ્પતિ, મ-ગળ અને શનૈશ્ચર અનુક્રમે ઉપરાઉપર જાણવા નક્ષત્રોમા ભ રણિ નીચે, સ્વાતિ ઉપર, મૂળ બહાર અને અભિજિત વચ્ચે છાનું છે ચર જ્યોતિષ્કના વિમાનો કરતા સ્થિર જ્યોતિષ્કના વિ માનોની લબાઇ, પહોળાઇ અને ઉંચાઇનું પ્રમાણ અર્ધું જાણવું

વિશિષ્ટ પુણ્યના યોગે જીવોવડે ભોગવાય તે વિમાન અને વિમાનને વિષે ઉત્પન્ન થાય તે વૈમાનિક એના કલ્પો પપન્ન અને કલ્પાતીત એમ બે ભેદ છે કલ્પ એટલે મર્યાદા–વ્ય વહાર ઇંદ્ર, સામાનિક વિગેરેની વ્યવસ્થા રૂપ મર્યાદાવાળાને કલ્પો પપન્ન કહે છે અને પૂર્વોક્ત મર્યાદા રહિત–અહમિંદ્ર તે કલ્પાતીત કહેવાય છે કલ્પોપપન્ન બાર દેવલોકમા રહે છે, તેથી તેના બાર ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે–સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેંદ્ર, બ્રહ્મ લોક, લાંતક, શુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત આ બારે દેવલોકમા આઠને વિષે એક એક ઇંદ્ર છે અને નવમા દશમાનો એક તથા અગ્યારમા બારમાનો એક એમ સર્વ મળી

દશ ઇંદ્રો છે ભવનપતિના ૨૦, વ્યંતરના ૩૨, ચંદ્ર અને સૂર્ય અસખ્ય છે છતા તેની જાતિ તરીકે બનેનો એક એક ભેદ ગણેલ હોવાથી તેના ૨ અને વૈમાનિકના ૧૦ એમ સર્વ મળી ૬૪ ઇંદ્રો જાણવા આ સર્વ ઇંદ્રો તીર્થંકરના જન્માભિષેક વિગેરે કલ્યાણકોનો મહોત્સવ કરે છે કલ્પાતીતમા નવ ગ્રૈવેયક (ચૌદ રાજલોક રૂપ પુરૂષના ગળાના સ્થાને રહેનારા) અને પાચ અનુત્તર (જેના ઉપર બીજા કોઇ દેવતા નથી તેથી અનુત્તર) એમ મુખ્ય બે ભેદ છે તેઓ સર્વ અહર્મિદ્ર છે તેના નામો આ પ્રમાણે–સુદર્શન, સુપ્રબુદ્ધ, મનોરમ, સર્વભદ્ર, સુવિશાલ, સુમનસ, સૌમનસ, પ્રિયકર અને **નદીકર** એ નવ ગ્રૈવેયક અને વિજય વૈજયત, જયત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ પાચ અનુત્તર વિમાનોના નામ જાણવા. અહીં નવ ગ્રૈવેયકના નામો બતાવ્યા તે તેના રહેવાના વિમાનોના પ્રતરના નામ છે અન્ય ગ્રંથોમા ગ્રૈવેયકની ઓળખાણ આ પ્રમાણે આપે છે—હિટ્ઠિમ હિટ્ઠિમ, હિટ્ઠિમ મધ્યમ, હિટ્ઠિમ ઉવરિમ, મધ્યમ હિટ્ઠિમ, મધ્યમ મધ્યમ, મધ્યમ ઉવરિમ, ઉવરિમ હિટ્ઠિમ, ઉવરિમ મધ્યમ અને ઉવરિમ ઉવરિમ.

હવે વૈમાનિક દેવોના રહેવાના સ્થાન કહે છે—ચૌદ રાજલોક પુરૂષને આકારે છે, તેના નીચેના સાત રાજમા સાત નરક પૃથ્વી છે અને તેની નાભિને સ્થાને મનુષ્ય લોક (તીર્છા લોક) છે આ તીર્છાલોક સમભૂતલ પૃથ્વીથી નીચે નવશે યોજન સુધી અને ઉપર પણ નવશે યોજન સુધી એટલે ૧૮૦૦ યોજન ઉંચો અને એક રાજ લાંબો પહોળો છે, જ્યોતિષ્ક દેવના વિમાન સમભૂતલથી ૭૯૦ થી માંડીને નવશે યોજન પર્યંત હોવાથી

તેઓ બધા તીર્ચ્છા લોકમા આવેલા છે ત્યાથી એક રાજ ઉચે દક્ષિણ દિશામા સૌધર્મ અને ઉત્તર દિશામા ઈશાન એમ બે દેવલોક જોડાજોડ (લગડાના આકારે)સરખી સપાટીએ છે ત્યાથી એક રાજ ઉચે સનત્કુમાર અને માહેદ્ર એ બે દેવલોક પણ દક્ષિણ અને ઉત્તરે જોડાજોડ છે ત્યાથી ઉચે એક રાજમા બ્રહ્મ લોક અને લાતક એ બે દેવલોક એક એકની ઉપર કેટલેક અ તરે છે ત્યાથી ઉચે એક રાજમા શુક્ર અને સહસ્રાર એ બે દે વલોક પણ એક એકની ઉપર કેટલેક અતરે રહેલા છે ત્યાથી કેટલેક ઉચે આનત અને પ્રાણત એ બે દેવલોક દક્ષિણે અને ઉ ત્તરે જોડાજોડ છે ત્યાથી કેટલેક ઉચે સહસ્રારથી એક રાજ ઉચે આરણ અને અચ્યુત એ બે દેવલોક દક્ષિણે અને ઉત્તરે જોડાજોડ છે ત્યાથી એક રાજ ઉચે ચૌદ રાજલોક રૂપ પુરૂષના ગળાના સ્થાને નવ ગ્રૈવેયક એક એકની ઉપર અનુક્રમે છે, ત્યાથી લગભગ એક રાજ ઉચે પાચ અનુત્તર વિમાન સરખી સપા ટીએ છે એટલે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન વચ્ચે છે અને વિજયાદિ ચાર વિમાન તેની આજુ બાજુમા ચારે દિશાએ છે તેના ઉપર લોકરૂપ પુરૂષના કપાળના સ્થાને સ્ફટિક રત્નની જેવી નિર્મળ અર્જુન સુવર્ણ (ધોળુ સોનું) મય સિદ્ધશિલા છે તેના ઉપર એક યોજન છેટે અલોક છે તે છેલ્લા યોજનના ઉપરના ચોવિ- શમા ભાગ (૩૩૩⅓ ધનુષ્ય) જેટલી ઉચાઇવાળા ક્ષેત્રમા સિ દ્ધના જીવો રહેલા છે

કિલ્બિષિયા એટલે ચડાળ જેવા હલકી જાતિના દેવો ત્રણ પ્રકારે છે ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા પહેલા કિલ્બિષિયા દેવો પહેલા બીજા દેવલોક નીચે રહે છે અને ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્ય

વાળા બીજા કિલ્બિષિયા ત્રીજા દેવલોક નીચે રહે છે અને તેર સાગરોપમના આયુષ્યવાળા ત્રીજા કિલ્બિષિયા છઠ્ઠા દેવલોક નીચે રહે છે લોકાન્તિક દેવો નવ પ્રકારે છે, તેના નામ–સારસ્વત, આદિત્ય, વન્હિ, અરૂણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, મરૂત અને અરિષ્ટ આ દેવો બધા વિશુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય છે તેઓ સદ્ધર્મના બહુમાનથી અને સસારદુખથી પીડિત જીવોની દ યાવડે તીર્થકરના જન્મ વિગેરે કલ્યાણકને વિષે વિશેષે આનદ પામે છે, અને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છાવાળા પૂજ્ય તીર્થકરોની સ મીપે દીક્ષાના સમય પહેલા એક વર્ષે જઇને પ્રસન્ન ચિત્તે સ્તુ તિ કરે છે અને સકળ જતુને હિતકર એવુ તીર્થ પ્રવર્તાવવા વિનતિ કરે છે આ પ્રમાણે વિનતિ કરવાનો તેમનો આચાર છે. આ દેવો બ્રહ્મલોક નામના પાચમા દેવલોકના અરિષ્ટ નામના પ્ર તરની આજુબાજુ બાહ્ય (બહારની) અને અભ્યતર (અદ- રની) કૃષ્ણરાજી (સચિત્ત અચિત્ત પૃથ્વીમય કાળી શ્રેણી) ના વચ્ચે રહે છે તેમનું આયુષ્ય આઠ સાગરોપમનું હોય છે આ કિલ્બિષિયા અને લોકાતિકનો વૈમાનિકમા સમાવેશ સમજવો

તીર્થકરાદિ વિશિષ્ટ પુણ્યવાળા મનુષ્યોને ધન, ધાન્યાદિ વ- સ્તુને આપનારા દેવો તે તિર્યક્ જૃભક તેના દશ ભેદ આ પ્રમાણે છે–૧ અન્ન જૃભગા ૨ પાન જૃભગા, ૩ વસ્ત્ર જૃભગા, ૪ લેણુ (ઘર) જાભગા, ૫ પુષ્પ જૃભગા, ૬ ફલ જૃભગા, ૭ પુષ્પફલ જૃભગા ૮ શયન જૃભગા, ૯ વિદ્યા જૃભગા અને ૧૦ અવિયત્ત જૃભગા એનુ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનુ હોય છે આ દેવોનો વ્યતરમા સમાવેશ સમજવો

નારક જીવોને દુખ દેનારા પરમાધામી દેવોના પદર ભેદ આ

પ્રમાણે છે—૧ અબ, ૨ અબરીષ, ૩ શ્યામ, ૪ શબલ, ૫ રૂદ્ર, ૬ ઉપરૂદ્ર, ૭ કાળ, ૮ મહાકાળ, ૯ અસિપત્ર, ૧૦ વન, ૧૧ કુભી, ૧૨ વાલુકા, ૧૩ વૈતરણી, ૧૪ ખરસ્વર અને ૧૫ મહા ઘોષ એ પદર જાતિના દેવો ભવ્ય છતા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે પૂર્વ જન્મમા સક્લિષ્ટ કર્મના યોગે આસુરી ગતિને પામેલા હોવાથી અને તેનો તેવા પ્રકારનો આચાર હોવાથી તે નારકોને અનેક જાતિના દુખો ઉત્પન્ન કરે છે આ દેવો અસુરકુમાર નિકાયમા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનુ આયુષ્ય વિગેરે અસુરકુમારની પેઠે જાણવુ

ઉપરોક્ત દેવતાના ૧૯૮ ભેદ થાય છે આ પ્રમાણે—દશ ભવનપતિ ૧૦, પાચ સ્થિર જ્યોતિષ્ક અને પાચ ચર જ્યોતિષ્ક ૨૦, વૈતાઢયને વિષે રહેનારા દશ પ્રકારના તિર્યગ્ જૃભક ૩૦, નારકી જીવોને દુખ આપનારા ૧૫ પરમાધામી ૪૫, આઠ પ્રકારના વ્યતર ૫૩, આઠ પ્રકારના વાણવ્યતર ૬૧, ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિષિયા ૬૪, નવ લોકાતિક ૭૩, બાર દેવલોક ૮૫, નવ ગ્રૈવેયક ૯૪ અને પાચ અનુત્તર ૯૯ એમ સર્વ મળી નવાણું ભેદ થયા એ નવાણું પર્યાપ્તા અને નવાણુ અપર્યાપ્તા મળીને ૧૯૮ ભેદ દેવતાના થાય છે

સર્વ સસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદ થાય છે તે આ પ્રમાણે—તિર્યંચના, ૪૮, નારકીના ૧૪, મનુષ્યના ૩૦૩ અને દેવતાના ૧૯૮ મળી ૫૬૩

આ ૯૯ ભેદોમા ૨૫ ભવનપતિના, ૨૬ વ્યતરના, ૧૦ જ્યોતિષીના અને ૩૮ વૈમાનિકના જાણવા ૨૪

અથ જીવના ૫૬૩ ભેદની ઉત્પત્તિ જુદી જુદી રીતે ઘટાવી છે તેનુ કોષ્ટક.

જીવના ભેદ	નારકીના ભેદ-૧૪	તિર્યંચના ભે૦-૪૮	મનુષ્યના ભે૦-૩૦૩	દેવતાના ભે૦-૧૯૮	સર્વ મખ્યા ૫૬૩
ભરત ક્ષેત્રમા	૦	૪૮	૩	૦	૫૧
મહાવિદેહમાં	૦	૪૮	૩	૦	૫૧
જબુદ્વીપમાં	૦	૪૮	૨૭	૦	૭૫
લવણ મમુદ્રમા	૦	૪૮	૧૬૮	૦	૨૧૬
ધાતકી ખડમાં	૦	૪૮	૫૪	૦	૧૦૨
કાલોદધિ સમુદ્રમા	૦	૪૮	૦	૦	૪૮
અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપમા	૦	૪૮	૫૪	૦	૧૦૨
અધોલોકમા	૧૪	૪૮	૩	૫૦	૧૧૫
નદીશ્વર દ્વીપ પ્રમુખ	૦	૪૬	૦	૦	૪૬
નદીશ્વર સમુદ્ર પ્રમુખ	૦	૪૬	૦	૦	૪૬
તિર્ચ્છાલોકમા	૦	૪૮	૩૦૩	૭૨	૪૨૩
ઉર્દ્ધલોકમા	૦	૪૬	૦	૭૬	૧૨૨
મેરૂ ગિરિમાં	૦	૪૮	૦	૦	૪૮
અઢી દ્વીપમા	૦	૪૮	૩૦૩	૦	૩૫૧
૧૨ દેવલોકમા	૦	૨૦	૦	૪૮	૬૮
૯ ગ્રૈવેયકમાં	૦	૧૪	૦	૧૮	૩૨
લોકને છેડે	૦	૧૨	૦	૦	૧૨
અધો ગ્રામમા	૦	૪૮	૩	૦	૫૧
મુઠીમાં	૦	૧૨	૦	૦	૧૨

નદીશ્વર દ્વીપ અને સમુદ્ર પ્રમુખ–તેઉકાય પર્યાપ્તા–અપર્યાપ્તા વિના તિર્યંચગતિના ૪૬

૧૨ દેવલોકમા તેઉકાય પર્યાપ્તા–અપર્યાપ્તા વિના એકે- દ્રિયના ૨૦

૯ ગ્રૈવયકે પાચ સૂક્ષ્મ, બાદર પૃથ્વી અને વાયુ એ સાત પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા-૧૪

લોકને છેડે અને મૂઠીમા પાચ સૂક્ષ્મ, બાદર વાયુ એ છ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ૧૨

ભરત, મહાવિદેહ, અધોલોક અને અધોગ્રામમા-ગર્ભજ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા અને સમૂર્ચ્છિમ અપર્યાપ્તા મનુષ્ય કુલ ૩

જ બુદ્વીપમા ભરત-ઐરવત-મહાવિદેહ અને છ યુગલીયાના ક્ષેત્રો મળી ૯ ક્ષેત્રના ૨૭ ભેદ ધાતકી અને પુષ્કરવરદ્વીપમા તેથી બમણા ક્ષેત્રો ૧૮ તેના ગર્ભજ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા અને સમૂર્ચ્છિમ અપર્યાપ્તા મનુષ્ય કુલ ૫૪

લવણસમુદ્રમા- ૫૬ અ તર્દ્વીપના ગર્ભજ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા અને સમૂર્ચ્છિમ અપર્યાપ્તા મનુષ્ય કુલ ૧૬૮

અધોલોકમા- ૧૦ ભવનપતિ અને ૧૫ પરમાધામી કુલ ૨૫ તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળી ૫૦ ભેદ દેવના થાય

તિર્છાલોકમા. ૮ વ્યતર ૮ વાણ વ્યતર ૧૦ તિર્યગ્જૃંભક પાચ ચર અને પાચ સ્થિર જ્યોતિષી કુલ-૩૬ તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળી ૭૨ ભેદ દેવના થાય.

सिद्धाः पञ्चदशभेदाः तीर्थातीर्थादिसिद्धभेदेन

सिद्धा पनरसभेया, तित्थातित्थाइसिद्धभेएण,

મુક્તજીવો ૫ દરભેદવાળા તીર્થંકર અને અતીર્થંકર વિગેરે સિદ્ધના ભેદવડે

एते सक्षेपेन जीवविकल्पा समाख्याता

एए सखेवेणं, जीवविगप्पा समक्खाया ॥ २५ ॥

એ સક્ષેપવડે જીવના ભેદો રૂડે પ્રકારે કહ્યા

સિદ્ધા=સિદ્ધના	સિદ્ધભેએણ=સિદ્ધના ભેદે કરી
પનરસ=૫દર	એએ=એ
ભેયા=ભેદો	સખેવેણ=સક્ષેપથી
તિત્થ=તીર્થંકર,-જિન સિદ્ધ	જીવવિગપ્પા=જીવના વિકલ્પો(ભેદો)
અતિત્થાઇ=અતીર્થંકર-અજિન સિદ્ધ વિગેરે	સમક્ખાયા=રૂડે પ્રકારે કહ્યા

અર્થ—તીર્થંકર (જિન) સિદ્ધ અને અતીર્થંકર (અજિન) સિદ્ધ વિગેરે સિદ્ધના ભેદવડે કરી મુક્ત જીવો પદર ભેદવાળા છે એ જીવના ભેદો સક્ષેપથી રૂડે પ્રકારે કહ્યા છે ૨૫

વિવેચન—ગ્રથકારે બીજી ગાથાના પૂર્વાર્ધમા મુક્ત અને સસારી એમ બે પ્રકારના જીવભેદ બતાવ્યા હતા ત્યા 'મુક્ત'પ્રથમ કહ્યા છતા તેનુ વર્ણન પાછળ આપે છે તે એમ સૂચવે છે કે "સસારવાસ ભોગવ્યા પછી જ જીવની મુક્તિ થાય છે મુક્ત જીવો સર્વ પ્રકારના સાસારિક વ્યવહારથી રહિત હોય છે" ક્ષય કર્યા છે સર્વ કર્મો જેણે એવા (સર્વ કર્મથી રહિત) સિદ્ધ જીવોના પદર ભેદ છે તે આ પ્રમાણે-તીર્થ શબ્દે અહીં તીર્થંકર એટલે જિન-

સિદ્ધ લેવા તીર્થંકર પદ પામીને સિદ્ધ થાય તે જિન સિદ્ધ ૧ તીર્થંકર પદ પામ્યા વિના સામાન્ય કેવળીપણે સિદ્ધ થાય તે અજિન સિદ્ધ ૨ અહીં ગાથામા આ બે ભેદ કહેલ છે અને આદિ શબ્દથી બીજા તેર ભેદ લેવાના છે ચતુર્વિધ સઘ અથવા પ્રથમ ગણધર રૂપ તીર્થ[1] પ્રવર્ત્યા પછી જે (ગણધર પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે તીર્થ સિદ્ધ ૩ તીર્થ પ્રવર્ત્યા પહેલા (મરૂદેવી પ્રમુખ[2]) અથવા તીર્થનો વિચ્છેદ થયા પછી જાતિસ્મરણાદિ વડે જે સિદ્ધ થયા તે અતીર્થસિદ્ધ ૪ ગૃહસ્થના વેષમા કેવળ જ્ઞાન પામી જે (ભરત ચક્રવર્તિ પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે ગૃહલિંગસિદ્ધ ૫ તાપસ પ્રમુખ અન્ય દર્શનીને વેષે જે (વલ્કલચિરી પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે અન્યલિંગ સિદ્ધ જ્યારે અન્ય લિંગીને ભાવથી સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્ત થવાથી કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને તે સમયે કાળ કરે ત્યારે જ અન્યલિંગસિદ્ધ કહેવાય, અન્યથા જો પોતાનુ આયુષ્ય જ્ઞાનવડે લાબા વખતનુ જાણે તો તે સાધુવેષજ ધારણ કરે છે ૬ સાધુના વેષે જે મોક્ષે જાય તે સ્વલિંગસિદ્ધ ૭ સ્ત્રી લિંગે જે (ચદનબાળા પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, અહીં સ્ત્રીલિંગ વેદરૂપ (પુરૂષની ઈચ્છારૂપ) નહિ, પણ શરીરના આકારરૂપ સમજવુ ૮ પુરૂષલિંગે જે (ગૌતમ પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે પુરૂષલિંગસિદ્ધ ૯ નપુસકલિંગે જે (ગાગેય પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે નપુસકલિંગ સિદ્ધ ૧૦ કોઇ પણ પદાર્થને દેખી

---

૧ तीर्यते तराय ससार सસાર અનેન જે વડે इति तीर्थम्

૨ મરૂદેવીના સિદ્ધિગમનકાળે તીર્થ ઉત્પન્ન થયુ નહોતુ અને તીર્થ વિચ્છેદ સુવિધિનાથ પ્રમુખ તીર્થંકરોના સાત આતરામાં થયેલ તે વખતે મોક્ષે ગયેલા તે પણ અતીર્થ સિદ્ધ

બોધ પામી ચારિત્ર લઈ જે (કરકંડુ પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે પ્રત્યેક બુદ્ધસિદ્ધ ૧૧ ગુરૂના ઉપદેશવિના પોતાની મેળે બોધ પામી જે (કપીલ પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ ૧૨ ગુરૂના ઉપદેશથી બોધ પામી મોક્ષે ગયા તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ ૧૩ એક એક સમયે એક એક (મહાવીર દેવની પેઠે) મોક્ષે જાય તે એક સિદ્ધ ૧૪ એક સમયમા અનેક (ઋષભ દેવની પેઠે) મોક્ષે જાય તે અનેક સિદ્ધ ૧૫

તીર્થંકર અને અતીર્થંકર એ બે ભેદમા સર્વ ભેદનો અંતર્ભાવ થાય છે તોપણ એ બે ભેદ કહેવા માત્રથી બીજા ભેદનુ જ્ઞાન થતુ નહિ હોવાથી બીજા ભેદો કહેવામા આવ્યા છે સિદ્ધિ પદને પ્રાપ્ત થયેલા સઘળા જીવોમા કોઇ જાતની ભિન્નતા નહિ હોવાથી એકજ ભેદ છે, પરંતુ આ ૫૬૩ ભેદ જે આપવામા આવ્યા છે તે તેની પૂર્વ અવસ્થા આશ્રયી જાણવા એ પ્રકારે સંસારી અને મુક્ત એમ બને પ્રકારના જીવોના ભેદો રૂડે પ્રકારે સક્ષેપથી કહ્યા જીવો તો કેટલાક અસખ્યાત અને કેટલાક અનંત છે પરંતુ તેની જાતિદ્વારા ભેદ કહ્યા તેથી સંક્ષેપે કહ્યા એમ જણાવ્યું છે ૨૫

एतेषा जीवाना शरीर (प्रमाण) आयुःस्थितिः स्वकाये (स्थितिः)

एएसिं जीवाणं, सरीरमाउठिई सकायम्मि,

એ જીવોના શરીરનુ પ્રમાણ, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ

प्राणयोनिप्रमाण येषा यदस्ति तद् भणिष्याम.
पाणाजोणीपमाण, जेसिं जं अत्थि त भणिमो ॥ २९ ॥

પ્રાણ અને યોનિનુ પ્રમાણ જેઓનુ જેટલુ છે તે કહીશુ

એએસિં જીવાણ=એ જીવોનુ
સરીર=શરીરનુ પ્રમાણ
આઉ=આયુષ્યની
ઠિઈ=સ્થિતિ
સકાયમ્મિ=સ્વકાય સ્થિતિ
પાણા=પ્રાણ
જોણી=યોનિનુ
પમાણ=પ્રમાણ
જેસિં=જેમનું
જં=જેટલું
અત્થિ=છે
તં ભણિમો=તેટલુ કહીશુ

અર્થ—એ જીવોના શરીરનું પ્રમાણ, આયુષ્ય સ્થિતિ, સ્વકાય સ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનીનુ પ્રમાણ, જેઓનું જેટલુ છે તેટલુ કહીશુ ૨૯

વિવેચન—એ પૂર્વે એકેન્દ્રિયાદિક જીવો વર્ણવ્યા તેઓના શરીરનું પ્રમાણ ૧, જઘન્ય (ઓછામા ઓછુ) અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમા વધારે) આયુષ્યની સ્થિતિ ૨, પૃથ્વીકાય વિગેરે જીવો મરણ પામી તેને તે જાતિમાંજ કેટલા કાળ સુધી ઉત્પન્ન થાય તે સ્વકાય સ્થિતિ, તેનું પ્રમાણ ૩, જે વડે જીવાય (જીવધારણ લક્ષણ) તે પ્રાણ ઇંદ્રિય વિગેરે દશ છે, તેનું પ્રમાણ ૪, ચોરાશી લાખ યોનિ (ઉત્પત્તિ સ્થાન) છે તે માહેથી કયા જીવોને કેટલી યોનિઓ છે, એમ કહેવુ તે યોનિપ્રમાણ ૫ એમ પાચ બાબતનુ પ્રમાણ જે જે જીવોનુ જેટલુ છે તેટલુ કહીશું. અહીં 'પ્રમાણ શબ્દનો સર્વત્ર સબધ છે ૨૯

---

૧. શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનુ દ્વાર. (એકેદ્રિયનુ)

अङ्गुलासङ्ख्येयभागः शरीरमेकेन्द्रियाणां सर्वेषां

अंगुलअसंखभागो, सरीरमेगिंदियाण सव्वेसि,

અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ શરીર એકેદ્રિયોનુ સર્વ

योजनसहस्रमधिकं नवरं प्रत्येकवृक्षाणां

जोयणसहस्समहियं, नवरं पत्तेयरुक्खाण ॥ २७ ॥

એક હજાર યોજનથી અધિક, એટલુ વિશેષ પ્રત્યેક વનસ્પતિનુ

અગુલ=આંગળના	જોયણુ=યોજન
અસ ખ્ય=અસખ્યાતમા	સહસ્સ =હજાર
ભાગો=ભાગ જેટલુ	અહિય =અધિક
સરીર=શરીરનુ પ્રમાણ	નવર =વિશેષ
સવ્વેસિં એગિંદિયાણ=સર્વ એકેદ્રિય જીવોના	પત્તેય રુક્ખાણ=પ્રત્યેક વનસ્પતિનુ

અર્થ—સર્વ એકેદ્રિય જીવોનુ શરીર અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, પણ એટલુ વિશેષ છે કે પ્રત્યેક વન-સ્પતિકાયનુ શરીર એક હજાર યોજનથી અધિક છે ૨૭

વિવેચન—હવે શરીરનુ પ્રમાણ કહે છે—शीर्यते तत् शरीरम् એટલે વખતો વખત હાય કે વૃદ્ધિદ્વારા જેના સ્વરૂપનો નાશ થાય તે શરીર સર્વ એકેદ્રિય જીવોનુ શરીર અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ જેટલુ સામાન્યથી કહેલુ છે પણ સ ગ્રહણી સૂત્રમા વિશે ષપણે આ રીતે કહે છે—" સૂક્ષ્મ નિગોદ[1] (સાધારણ વનસ્પતિ

[1] સાધારણ વનસ્પતિના અનતા જીવોનુ એક શરીર હોવાથી અહીં નિગોદ શબ્દે અનતા સાધારણ વનસ્પતિ જીવોનુ શરીર એવો અર્થ લેવો અને અનત જીવોનુ એક શરીર હોવાથી જીવો અનતા હોવા છતા શરીરો અસખ્યાતાજ સમજવા

કાય) નું અ ગુલના અસખ્યાતમા ભાગનું શરીર હોય, તેનાથી અ મખ્યગુણુ સૂક્ષ્મ વાયુનું, તેનાથી અસખ્યગુણુ સૂક્ષ્મ અગ્નિનું, તેનાથી અસખ્યગુણુ સૂક્ષ્મ અપ્કાયનુ, તેનાથી અમખ્યગુણુ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું, તેનાથી અમખ્યગુણુ બાદર વાયુનુ, તેનાથી અમખ્યગુણુ બાદર અગ્નિનું, તેનાથી અસખ્યગુણુ બાદર અપ્-કાયનું, તેનાથી અસખ્યગુણુ બાદર પૃથ્વીકાયનું અને તેનાથી અમખ્યગુણુ બાદરનિગોદનું ” સૂક્ષ્મ નિગોદ કરતા અનુક્રમે એક એકથી અસખ્યાતગુણુ બીજા નવ પ્રકારના જીવોનું શરીર હોય છે છતા તે સર્વનું અ ગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ જ છે કેમકે અસખ્યાતાના અમખ્યાત ભેદો છે પ્રત્યેક વનસ્પતિનું શરીર એક હજાર યોજનથી કઈક અધિક છે આ ઉત્કૃષ્ટ માન સમુદ્ર વિગેરે જળાશયોમા ઉત્સેધ અ ગુલના માપથી હજાર યોજન ઉડા પાણીમા કમળની નાળ (દાડી) હોય છે તેનું જાણુવુ તથા અઢી દ્વીપની બહાર એવી મોટી વેલો પણુ હોય છે સમુદ્ર અને દ્રહ વિગેરેનું માપ પ્રમાણુગુલે [1] કહેલ છે અને શરીરનું માપ ઉત્સે ધાગુલે કહેલ છે તેથી ઉત્સેધાગુલના માપે હજાર યોજન ઉપ રાત ઉડા પાણીમા જે કમળ હોય તે શ્રીદેવીના કમળની પેઠે પૃથ્વીકાયના સમજવા, એટલે તેનો આકાર કમળ જેવો હોય પણુ તે પૃથ્વીકાય જીવોથી બનેલુ હોય છે

પૃથ્વીકાય વિગેરે પાચે પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવોના અસખ્યાતા શરીરો એકત્ર થાય તો પણુ ચર્મચક્ષુવડે દેખી શકાતા નથી, અને પૃથ્વીકાયાદિ ચાર પ્રકારના બાદર જીવોના અસખ્ય શરીર

---

૧ પ્રમાણાંગુલ ઉત્સેધાંગુલથી ચારશે ગણું મોટુ હોય છે ૨ ચાનુ માપ થાય છે તે આઠ આડા જવનું આગળ

એકત્ર હોય તો દેખી શકાય છે એક લીલા આબળા પ્રમાણ પૃથ્વીકાયમા જેટલા જીવો કહેલા છે તેઓ જે સરસવ જેવડી કાયા કરે તો જબુદ્વીપમા સમાઈ શકે નહિ એક પાણીના બિદુમા જિનેશ્વરોએ જેટલા જીવો કહેલા છે તેઓ પારેવા જેવડી કાયા કરે તો જબુદ્વીપમા સમાઈ શકે નહિ ઇત્યાદિ ૨૭

વિકલેદ્રિયની અવગાહના.

द्वादश योजनानि त्रिण्येव गव्युतानि योजन च अनुक्रमशः

वारसजोयण तिन्नेव, गाउआ जोयण च अणुक्कमसो;

બાર યોજન ત્રણજ ગાઉ યોજન અને અનુક્રમે

द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियदेहस्योच्चत्वम्

वेइंदियतेइंदिय-चउरिंदियदेहमुच्चत्त ॥ २८ ॥

બેઇદ્રિય, તેઇદ્રિય અને ચઉરિદ્રિયના શરીરની ઉંચાઇ

બારસ=બાર
જોયણ=યોજન
તિન્નેવ=ત્રણજ
ગાઉઆ=ગાઉ
જોયણ=એક યોજન.
અણુક્કમસો=અનુક્રમે
દેહ=શરીરનુ
ઉચ્ચત્ત=ઉચપણ

અર્થ —બેઇદ્રિય, તેઇદ્રિય અને ચૌરિદ્રિય જીવોના શરીરની ઉચાઇ અનુક્રમે બાર યોજન, ત્રણ ગાઉ અને એક યોજન જાણવી ૨૮

વિવેચન —સ્વયભૂરમણાદિ સમુદ્રને વિષે ઉત્પન્ન થતા શખ તથા અઢીદ્વીપમા થતા અલસીયા જેના ઉપર ચક્રવર્તીની સેનાનો પડાવ હોય તે વખતે જો અળસીયુ મરી જાય તો તેની સેના પણ ખાડામા પડે છે વિગેરે બેઇદ્રિય જીવોના શરીરની ઉંચાઇ (લબાઇ) બાર યોજન, અઢીદ્વીપની બહારના દ્વીપોને વિષે ઉત્પન્ન થનારા કા-

નખજુરા વિગેરે તેઈંદ્રિય જીવોના શરીરની ઉચાઇ (લંબાઇ) ત્રણ ગાઉ અને અઢીદ્વીપ બહારના દ્વીપોને વિષે ઉત્પન્ન થનારા ભ્રમર વિગેરે ચૌરિંદ્રિય જીવોના શરીરની ઉચાઇ (લંબાઇ) ચાર ગાઉ હોય છે. અહી બેઇંદ્રિય વિગેરે જીવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહેલ છે અને તેવી અવગાહનાવાળા જીવો અઢીદ્વીપની બહાર પણ હોય કે અઢીદ્વીપમા ઉત્પન્ન થતા વિકલેંદ્રિય જીવોની અવગાહના બહુ અલ્પ હોય છે અહી ઉચાઈ શબ્દે લંબાઈ સમજવી ૨૮

નારકીની અવગાહના.

पञ्चशतधनुःप्रमाणा नैरयिका सप्तम्या पृथिव्या

धणुसयपंचपमाणा, नेरइया सत्तमाइ पुढवीए,

પાચશે ધનુષ્યની ઉચાઇવાળા, નારકજીવો સાતમી નરક પૃથ્વીમા

ततो ऽर्द्धार्द्धोना ज्ञेया रत्नप्रभा यावत्

ततो अद्धद्धूणा, नेया रयणप्पहा जाव ॥ २९ ॥

તે કરતા અર્ધ અર્ધ ઓછા પ્રમાણવાળા જાણવા રત્નપ્રભા સુધી

ધણુ=ધનુષ્ય	તત્તો=તે કરતા
સયપંચ=પાચશે	અદ્ધદ્ધૂણા=અર્ધા અર્ધા ઓછા
પમાણા=પ્રમાણવાળા	નેયા=જાણવા
નેરઇયા=નારકીઓ	રયણપ્પહા=રત્નપ્રભા
સત્તમાઇ=સાતમી.	જાવ=જ્યા સુધી
પુઢવીએ=પૃથ્વીને વિષે	

અર્થ—પાચશે ધનુષ્યની ઉચાઇવાળા નારક જીવો સાતમી નરક પૃથ્વીને વિષે અને તે કરતા અર્ધ અર્ધ ઓછા પ્રમાણવાળા નારક જીવો રત્નપ્રભા પર્યંત જાણવા ૨૯

વિવેચન—તમસ્તમ પ્રભા નામની સાતમી નરક પૃથ્વીને વિષે થનારા નારક જીવોના શરીરનુ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ પાચશે ધનુષ્ય હોય છે તે પછી વ્યુત્ક્રમે (ઉલટા ક્રમે) રત્નપ્રભા પર્યંતના નારક જીવોનું પ્રમાણ અર્ધુ અર્ધુ જાણવુ એટલે છઠ્ઠી તમ પ્રભા પૃથ્વીના નારકોનુ અઢીસે ધનુષ્ય, પાચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું સવા સો ધનુષ્ય, ચોથી પકપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું સાડી બાસઠ ધનુષ્ય, ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનુ સવા એકત્રીશ ધનુષ્ય બીજી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું સાડા પદર ધનુષ્ય બાર આગળ અને પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનુ શરીર પોણા આઠ ધનુષ્ય અને છ આગળ હોય છે આ શરીરની ઉંચાઈનું માપ ઉત્સેધાગુલે ગણવાનું છે આ શરીરપ્રમાણ નારક જીવોના સ્વાભાવિક શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ જાણવુ ઉત્તર વૈક્રિય શરીર તો પૂર્વોક્ત મૂળ શરીર કરતા દરેકને બમણુ બમણુ જાણવુ નરક પૃથ્વીના દરેક પ્રતરે ઓછાવત્ત શરીરનુ પ્રમાણ હોય છે તે સગ્રહણી વિગેરે ગ્રથોથી જાણવુ ૨૯

ગર્ભજ તિર્યંચની અવગાહના.

योजनसहस्रमाना मत्स्या उरगाश्च गर्भजा भवन्ति ।

जोयणसहस्समाणा, मच्छा उरगा य गब्भया हुंति,

હજાર યોજનના પ્રમાણવાળા મત્સ્ય ઉર પરિસર્પ ગર્ભજ હોય છે

धनु:पृथक्त्वं पक्षिषु भुजपरिसर्पाणां गव्यूतपृथक्त्वम्

धणुहपुहुत्तं पक्खिसु, भुअचारी गाउअपुहुत्तं ॥ ३०॥

ધનુષ્ય પૃથકત્વ પક્ષીઓનુ ભુજપરિસર્પનુ ગાઉ પૃથક્ત્વ

જોયણ=યોજનના	હુ તિ=છે
સહસ્સ=હજાર	ધણુઅ=ધનુષ્ય.
માણા=માન-પ્રમાણવાળા	પુહુત્ત=પૃથક્ત્વ, બેથી નવ સુધી
મચ્છા=મત્સ્ય, માછલા	પ-ખીસુ=પક્ષીનુ
ઉરગા=ઉર પરિસર્પ	ભુયચારી=ભુજપરિસર્પનુ
ગબ્ભયા=ગર્ભજ	ગાઉઅપુહુત્ત=ગાઉ પૃથક્ત્વ

અર્થ—ગર્ભજ મત્સ્ય (જળચર) અને ગર્ભજ ઉર પરિસર્પ હજાર જોજનના પ્રમાણવાળા હોય છે ગર્ભજ પક્ષીઓનું શરીરપ્રમાણ ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ (બેથી નવ પર્યંત) અને ગર્ભજ ભુજપરિસર્પનું ગાઉ પૃથક્ત્વ જાણુવુ ૩૦

વિવેચન—ગર્ભજ અને સમૂર્છિમ મત્સ્ય (જલચર) અને ગર્ભજ ઉર પરિસર્પના શરીરનું પ્રમાણ એક હજાર યોજન હોય છે આવા મોટા મત્સ્યો સ્વયભૂરમણ સમુદ્રને વિષે થાય છે, અને આવા ઉત્કૃષ્ટ શરીરવાળા ઉર પરિસર્પો અઢી દ્વીપની બહારના દ્વીપોમા હોય છે મત્સ્ય શબ્દ કહેવા વડે બાજા જળચર જીવો પણ લેવા ચ શબ્દથી સમૂર્છિમ મત્સ્યનુ શરીર પણ એક હજાર યોજન કહેવુ ગર્ભજ પક્ષીઓના શરીરનું પ્રમાણ ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ (બેથી નવ ધનુષ્ય) હોય છે અને નોળીયા વિગેરે ગર્ભજ ભુજપરિસર્પનુ પ્રમાણ ગાઉ પૃથક્ત્વ હોય છે ૩૦

સમૂર્છિમ તિર્યંચની અવગાહના.

खचराणा धनु पृथक्त्व भुजगाना उरगाणा च योजनपृथक्त्व

खयरा धणुहपुहुत्तं, भुयगा उरगा य जोयणपुहुत्त,

પક્ષીઓનુ ધનુષ્યપૃથક્ત્વ ભુજપરિસર્પનુ ઉર પરિસર્પનુ યોજનપૃથક્ત્વ

गव्यूतपृथक्त्वमात्रा॰ समूर्छिमाश्चतुष्पदा भणिताः

गाउअपुहुत्तमित्ता, समुच्छिमा चउप्पया भणिया॥३१॥

ગાઉપૃથકત્વના પ્રમાણવાળા સમૂર્છિમ ચતુષ્પદા કહ્યા છે

ખયરા=ખેચરનું	ગાઉઅપુહુત્તમિત્તા=ગાઉપૃથકત્વ માન
ભુયગા=ભુજપરિસર્પનું	સમુચ્છિમા=સમૂર્ચ્છિમ
ધણુહપુહુત્ત=ધનુષ્ય પૃથકત્વ	ચઉપ્પયા=ચાર પગવાળા
ઉરગા=ઉર પરિસર્પનું	ભણિયા=કહ્યા છે
જોયણ પુહુત્ત=યોજન પૃથક્ત્વ	

અર્થ—સમૂર્ચ્છિમ પક્ષી અને ભુજપરિસર્પનું ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ શરીર પ્રમાણ જાણવુ અને સમૂર્ચ્છિમ ઉર પરિસર્પનું યોજન પૃથક્ત્વ શરીર પ્રમાણ જાણવુ ગાઉ પૃથકત્વ પ્રમાણવાળા સમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદ કહ્યા છે ૩૧

વિવેચન—સમૂર્ચ્છિમ પક્ષીઓ અને સમૂર્ચ્છિમ ભુજપરિસર્પના શરીરનું પ્રમાણ ધનુષ્ય પૃથકત્વ હોય છે સમૂર્છિમ ઉર પરિસર્પના શરીરનું પ્રમાણ યોજન પૃથક્ત્વ હોય છે અને સમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદના શરીરનું પ્રમાણ ગાઉપૃથક્ત્વ હોય છે કેટલાએક પુસ્તકોમા उरगा भुयगाय जोयणपुहुत्त એવો પાઠ છે, તે મુજબ ભુજપરિસર્પનું શરીર યોજનપૃથક્ત્વ થાય છે પણ તે વિચારવા યોગ્ય છે, કેમકે એ પાઠ લેતા પ્રજ્ઞાપના અને સગ્રહણી વિગેરે સૂત્રો સાથે વિરોધ આવે છે ૩૧

ગર્ભજ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યની અવગાહના

पड्गव्यूतानि चतुष्पदा गर्भजा मुणितव्या (मन्तव्याः)

छच्चेव गाउआइ, चउप्पया गब्भया मुणेयव्वा,

છ ગાઉના પ્રમાણ વાળા નિશ્ચે	ચતુષ્પદો	ગર્ભજ માનના

क्रोशत्रिकं च मनुष्या उत्कृष्टशरीरमानेन
कोसतिग च* मणुस्सा, उक्कोस सरीरमाणेण ॥३२॥
ત્રણ ગાઉ અને મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટથી શરીરના પ્રમાણ વડે

ચ=નિશ્ચે છ	તિગ=ત્રણ
ગાઉઆઈ=ગાઉના પ્રમાણવાળા	મણુસ્સા=મનુષ્ય
ચઉપ્પયગબ્ભયા=ગર્ભજ ચતુષ્પદો	ઉક્કોસ=ઉત્કૃષ્ટ
મુણેયવ્વા=જાણવા	સરીરમાણેણ=શરીરના પ્રમાણવડે
કોસ=ગાઉ	

અર્થ—ગર્ભજ ચતુષ્પદો નિશ્ચે છ ગાઉના પ્રમાણવાળા માનવા, અને ગર્ભજ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટથી શરીરના પ્રમાણવડે ત્રણ ગાઉ જાણવા ૩૨

વિવેચન—ગર્ભજ ચતુષ્પદોના શરીરનુ પ્રમાણ છ ગાઉ હોય છે, એવા મોટા હાથીઓ દેવકુરૂ તથા ઉત્તરકુરૂને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભજ મનુષ્યોના શરીરનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉ હોય છે, આવા ઉચા શરીરવાળા મનુષ્યો દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ નામના યુગલીયાના ક્ષેત્રમા તેમજ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમા સુષમસુષમા નામના પહેલા આરામા ઉત્પન્ન થાય છે ૩૨

દેવતાઓની અવગાહના

ईशानान्तसुराणां रत्नयः सप्त भवन्ति उच्चत्व
ईसाणत सुराण, रयणीओ, सत्त हुति उच्चत्त
ઇશાન દેવલો- પર્યંતના દેવોની હાથ સાત હોય છે ઉંચાઇ

* कोसतिगुच्च (ત્રણ ગાઉ ઉંચો) इति पाठान्तरे

द्विकद्विकद्विकचतुष्कग्रैवेयकानुत्तरेषु एकैकपरिहानिः
दुगदुगदुगचउगेविज्जणुत्तरेइक्किक्कपरिहाणी ॥३३॥
બે બે, બે અને ચાર દેવલોક ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનમા | એક એક હાથ ન્યુન

ઇસાણ ત=(બીજા)ઇશાનદેવલોક પર્યંત	દુગ=બે દેવલોક
સુરાણ =દેવતાઓની	ચઉ=ચાર દેવલોક
રયણીઓ=હાથ	ગેવિજ્જ=(નવ) ગ્રૈવેયક
સત્ત=સાત	અણુત્તરે=(પાચ) અનુત્તરમા
હુન્તિ=હોય છે	ઇક્કિક્ક=એક એક
ઉચ્ચત્ત =ઉચાઇ	પરિહાણી=ઓછી કરવી

અર્થ —ઇશાન દેવલોક પર્યંતના દેવોની શરીરની ઉચાઈ સાત હાથ હોય છે તે પછી બે બે, બે અને ચાર દેવલોકે, નવ ગ્રૈવયકે અને અનુત્તર વિમાનને વિષે શરીરની ઉંચાઇ એક એક હાથ ઓછી જાણવી ૩૩

વિવેચન —ઇશાન દેવલોક પર્યંત એટલે ભવનપતિ, વ્યતર, જ્યોતિષ્ક, પદર પરમાધામી, દશ તિર્યગ્જભક, પ્રથમ કિલ્બીષીયા અને સૌધર્મ ઈશાન દેવલોકના દેવોના શરીરની ઉચાઇ ૭ હાથ હોય છે તે પછી એક એક હાથ ઘટાડતા જવુ એટલે સનત્કુમાર અને માહેદ્ર દેવલોકે તેમજ બીજા કિલ્બીષીયાનું ૬ હાથ, બ્રહ્મલોક અને લાતકે તેમજ નવ લોકાતિક અને ત્રીજા કિલ્બીષીયાનુ પાચ હાથ, શુક્ર અને સહસ્રારે ચાર હાથ, આનત પ્રાણત, આરણ અચ્યુત દેવલોકે ત્રણ હાથ, નવ ગ્રૈવેયકે બે હાથ અને પાચ અનુત્તર વિમાને એક હાથ દેવોના શરીરની ઉંચાઇ જાણવી આ શરીરનું પ્રમાણ સર્વ જીવોનુ ઉત્સેધાગુલના

માપે જાણવું આ દેવતાના શરીરનું પ્રમાણ ભવધારણીય (મૂળ) શરીરનું સમજવું, ઉત્તર વૈક્રિય શરીરનુ પ્રમાણ તો સર્વનું એક લાખ યોજન હોય છે ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરવાસી દેવોને ઉત્તર વૈક્રિય શરીર નથી, તેઓને શક્તિ છે છતા પણ પ્રયોજનના અભાવે તેઓ ઉત્તર વૈક્રિય શરીર કરતા નથી જઘન્ય અવગાહના ઉત્પત્તિ સમયે એકેંદ્રિય વિકલેંદ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યની અંગુલનો અસખ્યાતમો ભાગ અને દેવતા અને નારકીની અવગાહના પણ અંગુલનો અસખ્યાતમો ભાગ હોય છે ૩૩

---

૨. ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનુ દ્વાર (એકેંદ્રિયનુ)

द्वाविंशति' पृथिव्या सप्त अपूकायस्य त्रीणि वायुकायस्य

वावीसा पुढवीए, सत्तय आउस्स तिन्नि वाउस्स

બાવીશ પૃથ્વીકાયનુ સાત અપ્કાયનુ ત્રણ વાઉકાયનુ

वर्पसहस्रा. दश तरुगणाना तेजस्कायस्य त्रीणि अहेरात्राणि आयु'

वाससहस्सा दस तरु–गणाण तेऊ तिरत्ताऊ ॥३४॥

હજારવર્ષ દશ પ્રત્યેક વનસ્પતિ–તેઉકાય ત્રણ અહોરાત્રિ આયુષ્ય ના સમૂહનુ

બાવીસા=બાવીશ	સહસ્સા=હજાર
પુઢવીએ=પૃથ્વીકાયનું	દસ=દશ
સત્તય=સાત	તરુ=પ્રત્યેક વનસ્પતિના
આઉસ્સ=અપ્કાયનું	ગણાણ=સમૂહનું
તિન્નિ=ત્રણ	તેઊ=તેઉકાયનુ
વાઉસ્સ=વાયુકાયનું	તિરત્તા=ત્રણ અહોરાત્રિ
વાસ=વરસ	આઊ=આયુષ્ય

અર્થ—પૃથ્વીકાયનું બાવીશ હજાર વર્ષ, અપ્કાયનું સાત હજાર વર્ષ, વાઉકાયનું ત્રણ હજાર વર્ષ, પ્રત્યેક વનસ્પતિના મમૂહનું દશ હજાર વર્ષ અને તઉકાયનુ ત્રણ અહોરાત્રિ આયુષ્ય જાણવુ ૩૪

વિવેચન—હવે આયુષ્યની સ્થિતિ કહે છે–એક ભવથી બીજા ભવમા **સક્રમણ કરતા** (જતા) જીવોને નિશ્ચે ઉદય આવે તે આયુષ્ય **वासमहस्सा** શબ્દનો સબધ દરેકની સાથે હોવાથી પૃથ્વીકાય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બાવીશ હજાર વર્ષ, અપ્કાય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ હજાર વર્ષ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ જાણવુ તેઉકાયનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ અહોરાત્રિનું જાણવુ એ સર્વેનું જઘન્ય આયુષ્ય અતર્મુહૂર્ત જાણવુ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય વચ્ચેની આયુષ્ય સ્થિતિ તે મધ્યમ સ્થિતિ જાણવી અહીં ગ્રથકારે પૃથ્વીકાયની સ્થિતિમા તરતમતા બતાવી નથી તો પણ બીજા ગ્રથથી કહીએ છીએ–સુવાળી પૃથ્વી, શુદ્ધ પૃથ્વી (કુમાર મૃત્તિકા), રેતી, મણશિલ, પત્થરના કાકરા અને કઠણ પૃથ્વીનું આયુષ્ય અનુક્રમે એક હજાર, બાર હજાર, ચૌદ હજાર, સોળ હજાર, અઢાર હજાર અને બાવીસ હજાર વર્ષ હોય છે ૩૪

વિકલેન્દ્રિયનુ આયુષ્ય

वर्षाणि द्वादशआयुः द्वीन्द्रियाणा त्रीन्द्रियाणा तु

वासाणि बारसाऊ, बिइंदियाण तिइंदियाणं तु,

વર્ષો બાર આયુષ્ય, બેઇન્દ્રિયોનુ તેઇન્દ્રિયજીવોનુ તો

एकोनपञ्चाशद्दिनानि चतुरिन्द्रियाणा तु पण्मासा

अउणापन्नदिणाइं, चउरिंदीण तु छम्मासा ॥३५॥

ઓગણપચાસ દિનસ ચૌરિન્દ્રિયોનુ નિશ્ચે છ મહીના

नासाणि=वर्ष	तु=तो
बारस=बार	अउणापन्न=ओगणपचास
आउ=आयुष्य.	दिणाई=दिवस
बिइंदियाणु=बेइंद्रिय जीवोनु	चउरिंदीण=चउरिंद्रिय जीवोनु
तिइंदियाण=तेइंद्रिय जीवोनु	छम्मासा=छ महीना

अर्थ—बेइंद्रियनु बार वर्ष, तेइंद्रियनु ओगणपचास दिवस अने चौरिंद्रियनु छ मास आयुष्य जाणवु ३५

विवेचन—आयुष्य शब्दनो संबंध दरेकनी साथे होवाथी बेइंद्रिय जीवोनु बार वर्ष, तेइंद्रिय जीवोनु ओगणपचास दिवस अने चौरिंद्रिय जीवोनु छ मास उत्कृष्ट आयुष्य जाणवु ए सर्व जीवोनु जघन्य आयुष्य अंतर्मुहूर्त्त होय छे ३५

देव नारकी गर्भज चतुष्पद तिर्यंच अने मनुष्यनु आयुष्य

सुरनैरयिकाणां स्थितिः उत्कृष्टा सागरोपमाणि त्रयस्त्रिंशत्

सुरनेरइयाण ठिई, उक्कोसा सागराणि तित्तीस,

देव अने नारकोनी स्थिति उत्कृष्ट सागरोपम तेत्रीस

चतुष्पदतिर्यङ्मनुष्याणां, त्रीणि च पल्योपमानि भवन्ति

चउप्पयतिरियमणुस्सा, तिन्नि य पलिओवमा हुंति॥३६॥

चतुष्पद तिर्यच अने मनुष्यनी त्रण अने पल्योपम होय छे

सुर=देवता	चउप्पय=चारपगवाळा
नेरइयाण=नारकीनी	तिरिय=तिर्यच (अने)
ठिइ=स्थिति.	मणुस्सा=मनुष्यनी
उक्कोसा=उत्कृष्ट	तिन्निय=त्रण
सागराणि=सागरोपम.	पलिओवमा=पल्योपम
तित्तीस=तेत्रीस	हुंति=होय छे

અર્થ—દેવ તથા નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને ચતુષ્પદતિર્યંચ તથા મનુષ્યની ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે ૩૬

વિવેચન—દેવ અને નારક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીશ સાગરોપમ હોય છે, એવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો અને સાતમી નરક પૃથ્વીના નારકોની હોય છે ગર્ભજ ચતુષ્પદતિર્યંચ અને મનુષ્યનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે, એવા આયુષ્યવાળા જીવો દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂને વિષે તથા ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રને વિષે પહેલા આરામા હોય છે દેવ અને નારકનું જઘન્ય આયુષ્ય દશહજાર વર્ષ હોય છે મનુષ્ય અને તિર્યંચનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત્ત હોય છે પલ્ય એટલે ખાડા ખાડાના માપથી ગણતરી કરવી તે પલ્યોપમ એક પલ્યોપમના અનખ્યાતા વર્ષ થાય છે અને દશ કોડાકોડી પલ્યોપમે એક સાગરોપમ થાય છે આ પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું માપ છ પ્રકારે થાય છે, તેમા સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ[1] અને સાગરોપમ વડે અહી ગણતરી કરવાની છે પલ્યોપમ અને સાગરોપમનુ સ્વરૂપ જીવવિચારની મોટી ટીકા તથા સંગ્રહણી આદિ ગ્રંથોથી જાણી લેવુ ૩૬

---

૧ તે અદ્ધાપલ્યોપમનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે —
ચાર ગાઉ લાંબો પહોળો અને ઉંડો કૂવા યુગલિયા મનુષ્યના અતિ સૂક્ષ્મ કરેલા વાળથી ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો હોય તેમાથી સો સો વર્ષે એક એક વાળનો વિભાગ કાઢતા જેટલે કાળે તે કૂવો ખાલી થાય તેટલા કાળને એક બાદર અદ્ધાપલ્યોપમ કહેવાય છે પૂર્વોક્ત વાળના એકેક કકડા ના અસંખ્યાતા સૂક્ષ્મ કકડા કલ્પીએ અને પછી સો સો વર્ષે એક એક કાઢતા તે ખાડો ખાલી થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ થાય તેના વડે આયુષ્યની ગણના કરવી શાસ્ત્રમાં ઉદ્ધાર અદ્ધા અને ક્ષેત્ર અને તેના સૂક્ષ્મ અને બાદર ભેદ કરતા છ પ્રકારના પલ્યોપમ કહેલા છે

तिर्यंच જીવોનું આયુષ્ય

जलचरोरगभुजगाना परमायु भवति पूर्वकोटी तु

जलयरउरभुयगाण, परमाऊ होइ पुव्वकोडीउ,

જળચર, ઉર પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું } ઉત્કૃષ્ટ આયુ હોય છે પૂર્વ ક્રોડ

पक्षिणा पुनर्भणित' असख्येयभागश्च पल्योपमस्य ।

पक्खीण पुण भणिओ, असंखभागो य पलियस्स॥३७॥

પક્ષીઓનુ વળી કહેલુ છે અસખ્યાતમો ભાગ અને પલ્યોપમનો

જલયર=જલચર	પક્ખીણ=પક્ષીઓનું
ઉર=ઉદરથી ચાલનારા (અને)	પુણ=વળી
ભુયગાણ=ભુજાથી ચાલનારાનું	ભણિઓ=કહેલુ છે
પરમાઉ=ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.	અસ ખભાગો=અસંખ્યાતમો ભાગ
હોઇ=હોય છે	પલિયસ્સ=પલ્યોપમનો
પુવ્વકોડીઓ=પૂર્વ કોડી	

અર્થ—જળચર, ઉર પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્વ ક્રોડ વર્ષ હોય છે પક્ષીઓનું વળી પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ કહેલુ છે

વિવેચન—ગર્ભજ અને સમૂર્છિમ એ બને પ્રકારના જળચર જીવોની સરખી સ્થિતિ હોવાથી જળચર શબ્દે બને પ્રકાર લેવા સમુર્છિમ તથા ગર્ભજ જળચર, ગર્ભજ ઉર પરિસર્પ અને ગર્ભજ ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્વ ક્રોડ વર્ષ હોય છે સિત્તેરલાખ છપ્પન હજાર ક્રોડ વર્ષે એક પૂર્વ થાય, એવા ક્રોડ પૂર્વનું આયુષ્ય જાણવુ ગર્ભજ પક્ષીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ હોય છે અહીં ગ્રથકારે

સ્થલચરાદિ સમૂર્ચ્છિમ જીવોની ઉત્કૃષ્ટ આયુસ્થિતિ કહેલ નથી પણ સંગ્રહણી વિગેરે ગ્રંથમાં તે માટે આ મુજબ ગાથા આપી છે समुच्छी पणिंदिथलखयरउरगभुयगजिट्ठठिईकमसो। वास सहस्सा चुलसी, बिसत्तरी तिपन्न बायाला ॥ १ ॥ એટલે સમૂર્ચ્છિમ પંચેંદ્રિય સ્થળચર, ખેચર, ઉર પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અનુક્રમે ૮૪૦૦૦, ૭૨૦૦૦, ૫૩૦૦૦, ૪૨૦૦૦ વર્ષ હોય છે ૩૭

સૂક્ષ્મ, બાદર સાધારણ અને સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યનું આયુષ્ય.

सर्वे सूक्ष्माः साधारणाश्च समूर्च्छिमा मनुष्याश्च

सव्वे सुहुमा साहारणा, य समुच्छिमा मणुस्सा य,

બધા સૂક્ષ્મ જીવો, સાધારણ વનસ્પતિ અને સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અને

उत्कर्षेण जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तं एव जीवन्ति

उक्कोस जहन्नेण, अतमुहुत्तं चिय जियति ॥ ३८ ॥

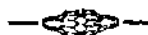
ઉત્કૃષ્ટથી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત નિશ્ચે જીવે છે

સવ્વે=સર્વે	ઉક્કોસ=ઉત્કૃષ્ટથી
સુહુમા=સૂક્ષ્મ જીવો	જહન્નેણ=જઘન્યથી
સાહારણા=સાધારણ વનસ્પતિ	અંતમુહુત્ત=અંતર્મુહૂર્ત
સમુચ્છિમા=સમૂર્ચ્છિમ	ચિય=માત્ર નિશ્ચે
મણુસ્સા=મનુષ્ય.	જિયંતિ=જીવે છે

અર્થ—સર્વ સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિય જીવો, બાદર સાધારણ વનસ્પતિ (અનંતકાય-નિગોદ) અને સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટથી તથા જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત નિશ્ચે જીવે છે ૩૮

વિવેચન—પૃથ્વીકાય અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય એ પાંચે સૂક્ષ્મ જીવો અને બાદર સાધા-

રણ વનસ્પતિ તથા સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત્ત હોય છે અંતર્મુહૂર્ત્તના ભેદ અસખ્યાતા હોવાથી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બને પ્રકારની આયુષ્યની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત્તની કહી છે સમૂચ્છિમ મનુષ્યો એકસો એક ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થનારા ગર્ભજ મનુષ્યના મલમૂત્રાદિ ચૌદ પ્રકારના અશુચિ સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે, આ ચૌદ સ્થાન ત્રેવીસમી ગાથાના વિવેચનમા બતાવ્યા છે એ સમૂર્છિમ મનુષ્યના શરીરની અવગાહના અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય છે અને તે અસન્નિ તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે અને અપર્યાપ્ત અવસ્થાએ જ મરણ પામે છે ૩૮

अवगाहनाऽऽयुमान एव सक्षेपत' समाख्यात

ओगाहणाउमाण, एव सखेवओ समक्खायं,

અવગાહના અને આયુ ઃ યનુ પ્રમાણ) એ રીતે સક્ષેપથી રૂડે પ્રકારે કહેલુ છે

ये पुनरत्र विशेपा' विशेपसूत्रेभ्य ते ज्ञेया

जे पुण इत्थ विसेसा, विसेससुत्ताउ ते नेया ॥३९॥

જે વળી અહી અધિક છે વિશેષ સૂત્રોથી તે જાણવા

ઓગાહણા=અવગાહના (અને)
આઉ=આયુષ્યનુ
માણ=પ્રમાણ
એવ=એવી રીતે
સખેવઓ=સક્ષેપે કરી
સમક્ખાય=રૂડે પ્રકારે કહ્યુ
જે=જે
પુણ=વલી
ઇત્થ=અહીં
વિસેસા=વિશેષ અધિક
વિસેસસુત્તાઉ=પન્નવણા વિગેરે વિશેષ સૂત્રોથી
તે=તે
નેયા=જાણી લેવા

અર્થ—અવગાહના (શરીરની ઉચાઈ) અને આયુષ્યનું પ્રમાણ એ રીતે સક્ષેપથી ૩૬ પ્રકારે કહેલું છે જે વળી એમા અધિક છે તે વિશેષ સૂત્ર (પ્રજ્ઞાપના વિગેરે) થકી જાણવુ ૩૯

વિવેચન—જીવો જેને વિષે અવગાહન કરે (રહે) તે અવગાહના એટલે શરીરની ઉચાઇ અથવા લબાઇ તેનું પ્રમાણ અને આયુષ્યપ્રમાણ પૂર્વોકત રીતે સંક્ષેપથી ૩૬ પ્રકારે એકેદ્રિયથી માડીને પચેદ્રિય પર્યંત સર્વ જીવોનુ કહ્યુ પરતુ દેવલોક અને નરકપૃથ્વીના પ્રતરને આશ્રયી અને જીવોની જૂદી જૂદી જાતિને આશ્રયી આયુષ્ય અને અવગાહના સબધી જે કાઇ વિશેષ હકીકત છે તે સગ્રહણી તથા પન્નવણા વિગેરે સૂત્રોથી જાણી લેવી અહી તો સામાન્યથી જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અને આયુષ્ય જણાવેલ છે ૩૯

---

૩ સ્વકાય સ્થિતિનુ દ્વાર (એકેંદ્રિયનુ)

एकेन्द्रियाश्च सर्वे असख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीः स्वकाय

एगिंदिया य सव्वे, असंखउस्सप्पिणी सकायम्मि;

એકેદ્રિયો અને બધા અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી સુધી સ્વકાયને વિષે

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च अनन्तकायाः अनन्ता

उववज्जंति चयंति य, अणंतकाया अणंताओ ॥४०॥

ઉપજે છે ચ્યવે છે અને, અનતકાય અનત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી

એગિંદિયા=એકેદ્રિય. | સવ્વે=સર્વે [સુધી

૧ જળચર મત્સ્યાદિનો તથા ઉરપરિસર્પ તથા ભુજપરિસર્પના શરીરનુ જે પ્રમાણ કહ્યુ છે તે લબાઇને અનુસારે જાણવુ

અસ ખ=અસ ખ્યાત	ચયતિ=ચ્યવે છે
ઉસ્સપિણી=ઉત્સર્પિણી અને અ-વસર્પિણી સુધી	અન તકાયા=અનતકાય
સકાય મિ=પોતાની કાયાને વિષે	અણ તાઓ=અનંત ઉત્સર્પિણી અ ને અવસર્પિણી સુધી
ઉવવજ્જ તિ=ઉપજે છે	

અર્થ—બધા એકેંદ્રિય જીવો સ્વકાય (પોતાની કાયા)ને વિષે અસ ખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી ઉપજે છે અને ચ્યવે છે (જન્મ મરણ કરે છે) અનતકાય જીવો અનત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી સ્વકાયમા ઉપજે છે અને ચ્યવે છે ૪૦

વિવેચન—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય એ સર્વ એકેંદ્રિય જીવો પોતાની કાયામા અસ ખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી ઉપજે છે અને ચ્યવે છે, એટલે પૃથ્વીકાય જીવો પૃથ્વીકાયને વિષેજ એટલા વખત સુધી વારવાર ઉપજે છે અને મરણ પામે છે, એમ અપ્કાય વિગેરે જીવો પણ પોતપોતાની કાયમા વારવાર જન્મ મરણ કર્યા કરે તે સ્વકાયસ્થિતિ જાણવી અને અનતકાય (સાધારણ વનસ્પતિ) જીવો અનત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી સ્વકાયમા જન્મ મરણ કર્યા કરે છે અનતકાય જીવોની અહી સ્વકાયસ્થિતિ કહી તે સાવ્યવહારિક નિગોદ આશ્રયી જાણવી અસાવ્યવહારિક નિગોદ જીવો તો અનાદિ કાળથી નિરતર જન્મ મરણ કર્યા કરે છે ઉત્સર્પિણી (જેમા આયુષ્ય દેહમાન વિગેરે અનુક્રમે વધે તેવો ચડતો કાળ)અને અવસર્પિણી (જેમા આયુષ્ય દેહમાન વિગેરે ક્રમે ઘટતું જાય તેવો હીયમાન-પડતો કાળ)નું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જાણવુ—પ્રમાણાગુલના

માને એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઉંડો એવા ગોળાકાર ખાડામાં દેવકુરુ અથવા ઉત્તરકુરુના યુગલિયાના વાળના સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને ઠાંસી ઠાંસીને ભરવા પછી તેમાંથી સો સો વર્ષે એક એક ટુકડો કાઢતા જ્યારે તે આખો ખાડો ખાલી થાય ત્યારે એક બાદર અદ્ધા પલ્યોપમ થાય તે વાળના કટકાને અસંખ્યગુણ કલ્પીએ અને પછી ઉપર પ્રમાણે કાઢીએ, તે ખાલી થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અસંખ્યાતા વર્ષપ્રમાણ થાય એવા દશ કોડા કોડી પલ્યોપમે એક સાગરોપમ અને દશ કોડાકોડી સાગરોપમે એક ઉત્સર્પિણી તથા દશ કોડાકોડી સાગરોપમે એક અવસર્પિણી થાય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં દરેકમાં છ છ આરા હોય છે, તે બાર આરે એક કાળચક્ર થાય અને અનંત કાળચક્રે એક પુદ્ગલ-પરાવર્ત થાય છે ૪૦

વિકલેંદ્રિય અને પચેંદ્રિયની અન્નાય સ્થિતિ.

सङ्ख्येयसमान् विकलाः सप्ताष्ट भवान् पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्याः

सखिज्जसमा विगला, सत्तट्ठभवा पणिदितिरिमणुआ,

સંખ્યાતા વર્ષસુધી વિકલેંદ્રિયો સાત આઠ ભવ સુધી પચેંદ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો.

उत्पद्यन्ते स्वकाये नारका देवाश्च न चैव

उववज्जंति सकाए, नारय देवा य नो चेव ॥ ४१ ॥

ઉપજે છે સ્વકાયમાં નારકો દેવો અને નજ ઉપજે

સખિજ્જસમા=સખ્યાતા વર્ષ સુધી	**મણુઆ**=મનુષ્ય
વિગલા=વિકલેન્દ્રિય જીવો	**સકાએ**=પોતાની કાયાને વિષે
સત્તઠ=સાત અથવા આઠ	**નારય**=નારકી જીવો
ભવા=ભવ સુધી	**દેવા**=દેવો
પણિંદિ=પચેન્દ્રિય	**નો**=નહિ, નથી.
તિરિ=તિર્યંચ.	**ચેવ**=નિશ્ચે

અર્થ—વિકલેન્દ્રિય જીવો સખ્યાતા (હજારો) વર્ષ સુધી અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ તથા મનુષ્યો સાત આઠ ભવ સુધી સ્વકાયને વિષે ઉપજે છે નારક અને દેવ સ્વકાયને વિષે (ફરી અનતર ભવે) ન જ ઉપજે ૪૧

વિવેચન—બેઇંદ્રિય, તેઇંદ્રિય અને ચૌરિંદ્રિય એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવો સખ્યાતા હજાર વર્ષ સુધી સ્વકાયમા ઉપજે છે અને ચ્યવે છે ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય સાત અથવા આઠ ભવ પર્યંત સ્વકાયમા ઉપજે છે તેમા સાત ભવમા ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાતા વર્ષ લાગે અને તે પછી જો કોઇક આઠમો ભવ કરે તો તે નિશ્ચે અસખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિઆમાજ ઉપજે અને ત્યાથી મરીને દેવતા થાય અને દેવભવથી ચ્યવીને મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ થાય પણ નિરતર (વચ્ચે અતર પડયા વિના) તો ઉત્કૃષ્ટ આઠજ ભવ થાય એ આઠ ભવમા ઉત્કૃષ્ટ કાળ પૂર્વ ક્રોડ પૃથક્ત્વ અને ત્રણ પલ્યોપમ અધિક જાણવો. જઘન્ય કાયસ્થિતિ સર્વત્ર અતર્મુહૂર્ત્ત જાણવી નારક અને દેવ સ્વકાયમા ઉપજે જ નહિ એટલે નારક મરીને નારક અને દેવ મરીને દેવ ફરીને તરતજ ન થાય તેમજ નારક મરીને દેવ ન થાય અને દેવ મરીને નારક પણ ન થાય. ૪૧

४ દ્રવ્ય પ્રાણદ્વાર. (એકેંદ્રિય અને વિકલેંદ્રિયનું)

दशधा जीवाना माणा इन्द्रियोच्छ्वासायुर्बलरूपाः

दसहा जिआण पाणा, इंदियऊसासआउबलरूवा,

દશ પ્રકારે જીવોના પ્રાણ. પાંચ ઇંદ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય અને ત્રણ યોગરૂપ

एकेन्द्रियेषु चत्वारः विकलेषु षट् सप्त अष्टैव

एगिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥४२॥

એકેંદ્રિયોને ચાર વિકલેંદ્રિયોને ૬ સાત આઠજ

દસહા=દશ પ્રકારના	બલરૂવા=બળરૂપ
જિયાણ=જીવના	એગિંદિએસુ=એકેંદ્રિયને વિષે
પાણા=પ્રાણ	ચઉરો=ચાર
ઇંદિય=ઇંદ્રિયો	વિગલેસુ=વિકલેંદ્રિયને વિષે
ઉસાસ=શ્વાસોચ્છ્વાસ	સત્ત=સાત
આઉ=આયુષ્ય	અટ્ઠેવ=આઠજ
જોગ=યોગ (મન, વચન કાયા)ના	

અર્થ—પાંચ ઇંદ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય અને ત્રણ યોગ (મન બળ, વચન બળ અને કાય બળ) રૂપ દશ પ્રકારે પ્રાણ જીવોને હોય છે એકેંદ્રિયને ચાર અને વિકલેંદ્રિયને છ, સાત અને આઠ પ્રાણ હોય છે ૪૨

વિવેચન—જીવોને દશ પ્રકારે પ્રાણ હોય છે, તે આ પ્રમાણે-સ્પર્શનેંદ્રિય ૧, રસનેંદ્રિય ૨, ઘ્રાણેંદ્રિય ૩ ચક્ષુરિંદ્રિય ૪ શ્રોત્રેંદ્રિય ૫, એ પાંચ ઇંદ્રિય તેમજ શ્વાસોચ્છ્વાસ (ઉંચો શ્વાસ અને નીચો શ્વાસ) ૬, આયુષ્ય ૭, મનબળ ૮, વચન બળ ૯, અને કાયબળ ૧૦, એ ત્રણ પ્રકારના યોગ इंदिऊसासाउ जोगबलरूवा એવો પાઠ હોય ત્યાં મન, વચન અને કાયારૂપ ત્રણ

ચોગના બળ એવો અર્થ લેવો હવે કયા જીવને કેટલા અને કયા કયા પ્રાણ હોય છે તે બતાવે છે—એકેદ્રિય જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય અને કાયબળ એ ચાર પ્રાણ હોય છે બેઇંદ્રિય જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય, રસનેદ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય, કાયબળ અને વચનબળ એ છ પ્રાણ હોય છે તેઇંદ્રિય જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય, રસનેદ્રિય, ઘ્રાણેદ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય, કાયબળ અને વચનબળ એ સાત પ્રાણ હોય છે ચૌરિદ્રિય જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય, રસનેદ્રિય, ઘ્રાણેદ્રિય, ચક્ષુરિદ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય, કાયબળ અને વચનબળ એ આઠ પ્રાણ હોય છે ૪૨

અસન્ની અને સન્નીના પ્રાણ

असज्ञिसज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु नव दश क्रमेण वोद्धव्या

असन्नीसन्नीपचि-दिएसु नव दस कमेण वोद्धव्वा,

અસંજ્ઞિ અને સંજ્ઞિ પચેંદ્રિયોને નવ દશ અનુક્રમે જાણવા

तै' सह विप्रयोगो जीवाना भण्यते मरणम्

तेहिं सह विप्पओगो, जीवाण भन्नए मरण ॥४३॥

તે પ્રાણો સાથે વિયોગ જીવોનુ કહેવાય છે મરણ

અસન્નિ=અસન્ની (અને)	તેહિં=તેની
સન્ની=સન્ની	સહ=સાથે
પચિંદિએસુ=પચેંદ્રિય વિષે	વિપ્પઓગો=વિયોગ
નવ=નવ	જીવાણં=જીવોનુ
દસ=દશ	ભણ્ણએ=કહેવાય છે
કમેણ=અનુક્રમે	મરણ=મરણ
બોદ્ધવ્વા=જાણવા	

અર્થ—અસનિ પચેદ્રિયને અને સનિ પચેદ્રિયને અનુક્રમે નવ, દશ પ્રાણ જાણવા તે પ્રાણો સાથે વિયોગ (પ્રાણનું જૂદા પડવુ) તે જીવોનું મરણ કહેવાય છે ૪૩

વિવેચન—અસન્ની પચેદ્રિયને પૂર્વોક્ત આઠ પ્રાણ ઉપરાન્ત શ્રોત્રેદ્રિય સહિત નવ પ્રાણ હોય છે એટલે અસંજ્ઞિને મન બળ સિવાયના બાકીના નવ પ્રાણ હોય છે અસનિ પચેદ્રિય જીવો તિર્યંચ અને મનુષ્ય એમ બે પ્રકારે છે તેમા તિર્યંચને પૂર્વોક્ત નવ પ્રાણ હોય અને અસનિ (સમૂર્છિમ) મનુષ્યને વચનબળ હોતુ નથી તેમજ કેટલાક શ્વાસોશ્વાસ બાધતાજ મરણ પામે છે એટલે શ્વાસોશ્વાસ હોય તેને આ૦ અને બીજાને સાત પ્રાણ હોય છે એ પ્રાણનો વિયોગ થવો તેનું નામ મરણ કહેવાય છે જીવોના પ્રાણોનો નાશ કરવાથી હિંસા લાગે છે જેને સજ્ઞા (મન) હોય તે સન્ની અને સજ્ઞા ન હોય તે અસન્ની કહેવાય, પૃથ્વીકાયથી અસન્ની (સમૃછિમ) પચેદ્રિય તિર્યંચ સુધીના જીવો અને સમૂર્છિમ મનુષ્ય એ બધા અસન્ની કહેવાય છે દેવ નારકી ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ સન્ની કહેવાયછે સજ્ઞા શબ્દે અહી મન લેવુ અથવા ભૂતકાળે શુ કર્યું હતુ, હાલમા શું કરૂ છુ અને હવે પછી શુ કરવાનું છે એમ ત્રણ કાળ સબધી પોતાના કર્ત્તવ્યની વિચારણારૂપ દીર્ઘકાલિકી સજ્ઞા જેને હોય તે સન્ની સમજવા ૪૩

एव अर्वाक्पारे ससारे सागरे भीमे

एव अणोरपारे, ससारे सायरम्मि भमिमि,

એ પ્રકારે અપાર સસાર સમુદ્રમા ભયકર

प्राप्तोऽनन्तकृत्व' प्राणाद्वियोग' जीवै' अप्राप्तधर्मै,
पत्तो अणंतखुत्तो, जीवेहि अपत्तधम्मेहि ॥४४॥

પ્રાપ્ત કર્યું અનંતીવાર (મરણ) જીવોએ ધર્મ પામ્યા નથી એવા

એવ=એ પૂર્વોક્ત પ્રકારે	અણંત=અનંતી
અણોરપારે=પારાવાર રહિત	ખુત્તો=વાર (મરણ)
સંસારે=સંસાર રૂપ	જીવેહિં=જીવોએ
સાયરમ્મિ=સમુદ્રને વિષે	અપત્તધમ્મેહિં=ધર્મને પામ્યા નથી એવા
ભીમમ્મિ=મહા ભયંકર	
પત્તો=પ્રાપ્ત કર્યું	

અર્થ—અપાર અને ભયંકર સંસાર રૂપ સમુદ્રમાં ધર્મ પામ્યા નથી એવા જીવોએ એ પ્રકારે (પ્રાણ વિયોગ રૂપ મરણ) અનંતીવાર પ્રાપ્ત કર્યું ૪૪

વિવેચન—દુઃખે કરીને પાર પામી શકાય તેમ હોવાથી અપાર અને અપાર-પાર પામી ન શકાય તેથી ભયંકર એવા સંસાર રૂપ સમુદ્રને વિષે, જે જીવોએ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો નથી તેઓએ પ્રાણવિયોગરૂપ મરણ અનંતવાર પ્રાપ્ત કર્યું છે સર્વ જાતના ભાવ અનેકવાર પ્રાપ્ત થઈ શકે પરંતુ ધર્મ પ્રાપ્ત થવો બહુ મુશ્કેલ છે જેને માટે કહ્યું છે કે कोटिशो विषया प्राप्ता संपदश्च सहस्रश राज्य तु शतश प्राप्त न तु धर्म कदाचन अर्थात् પંચેદ્રિયના વિષયસુખો ક્રોડો વખત પ્રાપ્ત થયા, લક્ષ્મી હજારો વખત પ્રાપ્ત થઈ અને રાજ્ય તો સેંકડો વખત પ્રાપ્ત થયું પરંતુ ધર્મ કોઈ વખત પ્રાપ્ત થયેલ નથી માટે સર્વ જીવોએ ધર્મપ્રાપ્તિ માટે સાવધાનપણે ઉદ્યમ કરવો ૪૪

૫ યોનિદ્વાર (એકેંદ્રિયનુ)

તથા ચતુરશીતિલક્ષાઃ સંખ્યા યોનીના ભવતિ જીવાના
तह चउरासी लक्खा, संखा जोणीण होइ जीवाण;
તેમજ ચોરાશી લાખ સખ્યા યોનિની છે જીવોની
पृथिव्यादीना चतुर्णां प्रत्येक सप्त सप्तैव
पुढवाईण चउण्हं, पत्तेय सत्त सत्तेव ॥४५॥
પૃથ્વીકાય વિગેરે ચારની દરેકની સાત સાત

તહ=તથા	જીવાણ=જીવોની
ચઉરાસી=ચોરાશી	પુઢવાઈણ=પૃથ્વ્યાદિકની
લક્ખા=લાખ	ચઉણ્હ=ચારની
સખા=સખ્યા	પત્તેય=પ્રત્યેકની
જોણીણ=યોનિની	સત્ત સત્તેવ=સાત સાત
હોઇ=છે	

અર્થ—તેમજ જીવોની યોનિની સખ્યા ચોરાશી લાખ છે, પૃથ્વીકાય વિગેરે ચાર (પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય અને વાઉકાય)ની દરેકની સાત સાત લાખ છે ૪૫

વિવેચન—યુ ધાતુ મિશ્રણ અર્થમા હોવાથી युवन्ति મળી જાય अस्या જેને વિષે इति योनि તે યોનિ એટલે તૈજસ કાર્મણ શરીરવાળા જીવો ઔદારિકાદિ શરીરપ્રાયોગ્ય પુદ્દગલસ્કધના સમુદાયવડે જેને વિષે મિશ્ર થાય તે યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન એના ઉત્પત્તિસ્થાન તો અસખ્ય છે પરતુ જે ઉત્પત્તિસ્થાનના વર્ણ, ગધ, રસ અને સ્પર્શ સરખા હોય તે બધાની યોનિ જાતિપણે એકજ ગણાય તેથી સર્વ જીવોની યોનિની સખ્યા ચોરાશી લાખ છે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય અને વાયુકાય એ ચાર પ્રકારના જીવોની સાત સાત લાખ યોનિ છે ૪૫

वनस्पति विकलेंद्रिय अने पचेंद्रियनी योन

दश प्रत्येकतरूणा चतुर्दश लक्षा भवन्ति इतरेषु

दस पत्तेयतरूण, चउदस लरका हवंति इयरेसु,

दश प्रत्येक वनस्पतिनी चौद लाख होय छे साधारण वनस्पतिविषे

विकलेन्द्रियेषु द्वे द्वे चतस्र पचेन्द्रियतिरश्चाम्

विगलिंदिएसु दो दो, चउरो पंचिंदितिरियाण॥४६॥

विकलेंद्रियने विषे बे बे चार पचेंद्रिय तिर्यंचोनी,

चतस्रश्चतस्रो नारकसुरेषु मनुष्याणा चतुर्दश भवन्ति

चउरो चउरो नारय, सुरेसु मणुआण चउदस हवंति,

चार चार नारक अने देवताने विषे मनुष्योनी चौद होय छे

सपिण्डिताश्च सर्वे चतुरशीतिर्लक्षाः तु योनीनाम्

संपिंडिया य सव्वे, चुलसीलरका उ जोणीण ॥४७॥

एकठी करेली बधी चोराशी लाख पण योनीओ

दस=दश	चउरो चउरो=चार चार
पत्तेयतरूण=प्रत्येक वनस्पतिकायनी	नारय=नारकीनी
चउदस=चौद	सुरेसु=देवताओनी
लक्खा=लाख	मणुआण=मनुष्यनी
हवंति=छे	चउदस=चौद
इयरेसु=इतर (साधारणने विषे)	हवंति=होय छे
विगलिंदिएसु=विकलेंद्रियने विषे	संपिंडिया=एकठी करेली
दो दो=बे बे	सव्वे=सर्वे
चउरो=चार	चुलसी=चोराशी
पंचिंदि=पचेंद्रिय	लक्खा उ=लाख पण
तिरियाण=तिर्यंचनी	जोणीण=योनिओ

અર્થ—પ્રત્યેક વનસ્પતિની દશ લાખ અને સાધારણ વનસ્પતિની ચૌદ લાખ, વિકલેદ્રિય જીવોની બે બે લાખ, પચેદ્રિય તિર્યચોની ચાર લાખ, નારક અને દેવતાની ચાર ચાર લાખ અને મનુષ્યની ચૌદ લાખ છે પણ બધી એકઠા કર્યે છતે ચોરાશી લાખ યોનિઓ થાય છે ૪૬–૪૭

વિવેચન—પ્રત્યેક વનસ્પતિની દશ લાખ, સાધારણ વનસ્પતિની ચૌદ લાખ, વિકલેદ્રિય જીવોની બે બે લાખ એટલે બેઇંદ્રિયની બે લાખ, તેઇદ્રિયની બે લાખ અને ચૌરિદ્રિયની બે લાખ તથા પચેદ્રિય તિર્યચ જીવોની ચાર લાખ યોનિ હોય છે નારકજીવોની ચાર લાખ, દેવોની ચાર લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ યોનિ હોય છે અને એ બધીને એકત્ર કરીએ એટલે તેનો સરવાળો કરતા સર્વ મળીને ચોરાશી લાખ યોનિ થાય છે ૪૬–૪૭

સિદ્ધોનુ સ્વરૂપ

सिद्धाना नास्ति देहः न आयुःकर्म न प्राणयोनयः

सिद्धाण नत्थि देहो, न आउकम्म न पाणजोणीओ,

મુક્ત જીવોને નથી શરીર, નથી આયુષ્ય અને કર્મ, નથી પ્રાણ અને યોનિઓ

साद्यनन्ता तेषां स्थितिः जिनेन्द्रागमे भणिता

साइअणंता तेसि, ठिई जिणदागमे भणिया ४८ ॥

સાદિ અનંત તેઓની સ્થિતિ જિનેશ્વરના સિદ્ધાતમા કહેલી છે

સિદ્ધાણ=સિદ્ધને	સાઈ=સાદિ
નત્થિ=નથી	અણ તા=અનંત
દેહો=શરીર દેહ	તોસ=તેમની
ન=નથી	ઠિઈ=સ્થિતિ
આઉ=આયુ	જિણ દાગમે=જિને દ્રપ્રણીત સિદ્ધાંતને વિષે
કમ્મ=કર્મ	
પ્રાણ=પ્રાણ	
જોણીઓ=યોનિ	ભણિયા=કહી છે

અર્થ—મુક્ત જીવોને શરીર નથી, આયુષ્ય અને કર્મ નથી, પ્રાણ અને યોનિઓ નથી જિનેશ્વરના સિદ્ધાતમા તેઓની સાદિ અનત સ્થિતિ કહેલી છે ૪૯

વિવેચન—પૂર્વોક્ત રીતે સ સારી જીવો આશ્રયી શરીર, આયુષ્ય, કાયસ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિનું પ્રમાણ કહેવામા આવ્યું પરતુ સિદ્ધ જીવોનું કહેલ નથી તેથી હવે કહે છે-સિદ્ધ-[1] ના જીવોને શરીર નથી આશ્રય અને આશ્રયીનું અભેદપણુ હોવાથી શરીર નથી તેથી આયુષ્ય પણ ન હોય આયુષ્ય ન

૧ આચારાંગ સૂત્રને વિષે સિદ્ધ પરમાત્માના એકત્રીશ ગુણ આ પ્રમાણે કહેલા છે કે-તેઓ દીર્ઘ નથી -હ્રસ્વ નથી, ગોળ નથી ત્ર્યસ્ર (ત્રિકોણાકાર) નથી ચતુરસ્ર (ચોખુણાકાર) નથી પરિમડળ (વડવૃક્ષના આકારે) નથી રાતા નથી પીળા નથી, ધોળા નથી કાળા નથી, લીલા નથી સુગ ધવાળા નથી દુર્ગંધવાળા નથી, કડવા નથી, તીખા નથી કષાયેલા નથી ખાટા નથી, મધુર નથી, કર્કશ (ખરબચડા) નથી સુવાળા નથી, ભારે નથી, હલકા નથી શીત નથી, ઉષ્ણ નથી, સ્નિગ્ધ (ચીકાશવાળા) નથી રૂક્ષ (લુખા) નથી દેહધારી નથી ક્રિયાવાળા નથી સ્ત્રી નથી પુરૂષ નથી અને નપુસક નથી એ ૩૧ ગુણ જાણવા

હોય તો મરણ પણ ન હોય અને મરણ ન હોય તેથી તેના નિમિત્તભૂત કર્મો પણ ન હોય કર્મ ન હોવાથી સંસારમા ફરી ઉત્પન્ન થવાનો અભાવ હોવાથી પ્રાણ અને યોનિ પણ ન હોય સ્થિતિ સાદિ અને અનંત હોય છે એટલે જે વખત સિદ્ધિગમન થાય તે સાદિ અને ત્યાંથી ચ્યવનનો અભાવ છે તેથી અનંત અર્થાત્ સંસારી જીવોની પેઠે સિદ્ધના જીવોને સ્વકાયસ્થિતિ વિગેરે હોવા છતા દેહ, પ્રાણ, યોનિ, આયુષ્ય, અને કર્મ નથી લોકના અગ્ર ભાગે સિદ્ધશિલા ઉપર એક યોજનના છેલ્લા ચોવિશમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્ર (૩૩૩ ધનુષ્ય ઝાઝેરા)મા સિદ્ધ પરમાત્માના જીવો સદાકાળ રહે છે સિદ્ધિગતિના સ્થાન માટે શક્રસ્તવને વિષે કહ્યુ છે-કલ્યાણકારી, નિશ્ચળ, રોગરહિત, અનંત, અક્ષય, કોઇ પણ જાતની ઉપાધિ વિનાનુ અને જ્યાથી ફરી પાછા આવવાનુ નથી એવુ સિદ્ધિગતિ સ્થાન છે ૪૮

काले अनादिनिधने योनिगहने भीसणे अत्र

काले अणाइनिहणे, जोणिगहणम्मि भीसणे इत्थ,

કાળમા અનાદિ અનંત યોનિવડે દુઃખદાયક ભયંકર આ સંસારમા

भ्रान्ता भ्रमिष्यन्ति चीरं जीवा जिनवचनमलभमाना

भमिया भमिहिंति चिरं जीवा जिणवयणमलहंता॥४९॥

ભમ્યા ભમશે ઘણો કાળ જીવો જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરનારા

કાલે=કાળને વિષે	ઈત્થ=અહીંઆં, આ સંસારને વિષે
અણાઇનિહણે=અનાદિઅનંત (આદિ અને અંત રહિત)	ભમિયા=ભટકેલા છે
જોણિ=યોનિ	ભમિહિંતિ=ભમશે
ગહણ મિ=ગહન દુખ દેનારા	ચિર=લાંબા કાળ સુધી
ભીસણે=ભયને દેનારા	જિણવયણ=જિનવચનને
	અલહંતા=નહીં પામેલા

અર્થ—અનાદિ અનંત કાળને વિષે યોનિવડે દુખદાયક આ સંસારમા જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરનારા જીવો ઘણો કાળ ભમ્યા છે અને ભમશે ૪૯

વિવેચન—આદિ-શરૂઆત અને નિધન-નાશ (અંત) તેનો સમાસ કરવાથી, 'આદિનિધન' અને આદિનિધન (આદિઅંત) નહિ તે અનાદિનિધન એટલે અનાદિ અનંત કાળને વિષે હિતોપદેશ રૂપ જિનવચનને પામ્યા નથી, એવા જીવો ચોરાશી લાખ યોનિ (ઉપલક્ષણથી જન્મ, જરા, રોગ અને શોક વિગેરે) વડે અત્યંત દુખદાયક અને જીવોના કર્મફળના કારણભૂત હોવાથી ભયંકર એવા આ સંસારને વિષે અતીત કાળે ઘણો વખત ભમ્યા છે અને અનાગત કાળે ઘણો વખત ભમશે વર્તમાન કાળ એક જ સમયનો હોવાથી તેની વિવક્ષા અહીં કરેલ નથી ममिया भमति भमिहिंति એવો પાઠ પણ કોઈ ઠેકાણે છે, ત્યા ત્રિકાળની વિવક્ષા કરવી ૪૯

મનુષ્યપણામા ધર્મ કરવા માટે ઉપદેશ.

तत् सम्प्रति सम्प्राप्ते मनुजत्वे दुर्लभेऽपि सम्यक्त्वे

ता सपइ सपत्ते, मणुअत्ते दुलहेवि समत्ते,

તે માટે હાલમા પ્રાપ્ત થયે છતે, મનુષ્યપણુ દુર્લભ પણ સમ્યકૃત્વ

श्रीशान्तिसूरिशिष्टे कुरुत भो उद्यम धर्मे

सिरिसंतिसूरिसिट्ठे, करेह भो उज्जमं धम्मे ॥५०॥

જ્ઞાનલક્ષ્મી અને ઉપશમવડે પૂજ્યથી ઉપદેશાયેલ } કરો હે ભવ્યો ! ઉદ્યમ ધર્મનેવિષે

તા=તે કારણ માટે
સ પઇ=સાંપ્રત કાળે
સ પત્તે=પ્રાપ્ત થયે છતે
મણુઅત્તે=મનુષ્યપણું
દુલ્લહે=દુર્લભ
વિ=પણ
સમ્મત્તે=સમ્યક્ત્વ
સિરિ=શ્રી જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી
સ તિ=શાંતિ રાગાદિકના ઉપશમવડે
સૂરિ=સૂરિ, પૂજવા યોગ્ય (તીર્થંકરાદિ) એ
સિટ્ઠે=ઉત્તમ પુરૂષોએ આચરણ કરેલા–ઉપદેશ કરેલા
કરેહુ=કરો
ભો=હે ભવ્ય જીવો !
ઉજ્જમ=ઉદ્યમ
ધમ્મે=ધર્મને વિષે

અર્થ—તે માટે હાલમા (વર્તમાનકાળે) દુર્લભ મનુષ્યપણું અને વિશેષ દુર્લભ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે છતે જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી અને રાગાદિના ઉપશમ વડે પૂજ્ય એવા તીર્થંકર અગર ગણધરોએ ઉપદેશેલ ધર્મને વિષે હે ભવ્યો ! તમે ઉદ્યમ કરો, અથવા શ્રી શાંતિસૂરિ કહે છે કે શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ આચરેલ ધર્મને વિષે તમે ઉદ્યમ કરો ૫૦

વિવેચન—સમ્યગ્ જ્ઞાન વડે ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એ હકીકત જણાવવા દ્વારા ઉપસંહાર રૂપ શિક્ષા ઉપદેશ વચન કહે છે, હે ભવ્યો ! તે કારણથી વર્તમાન કાળે દશ દષ્ટાંતે દુર્લભ એવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયે છતે અને તેમા પણ ચિંતામણિ રત્ન તુલ્ય ઇચ્છિત ફળને આપનાર અને જિનોક્ત તત્ત્વત્રય (દેવ,,

ગુરૂ અને ધમ)ની રૂચિ કરાવનાર વિશેષ દુર્લભ સમ્યગ્ દર્શન (સમકિત) અને च શબ્દથી સમ્યગ જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થયે છતે ધર્મને વિષે તમે ઉદ્યમ કરો ! કેવા ધર્મમા ઉદ્યમ કરવો તે કહે છે—શ્રી જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી અને સન્તિ રાગાદિનો ઉપશમ એ બને વડે મૂરિ પૂજ્ય એવા તીર્થંકર અથવા ગણધર વડે ઉપદેશ કરાયેલ ધર્મમા ઉદ્યમ કરવો અથવા અહીં ગ્રથકારે પોતાનું નામ પણ સૂચવેલ છે તે આ પ્રમાણે—શ્રી શાતિસૂરિ ઉપદેશ કરે છે કે-શિષ્ટે એટલે ઉત્તમ પુરૂષોએ આચરણ કરેલ એવા અનુપમ જિનધર્મને વિષે હે ભવ્યો ! તમે ઉદ્યમ કરો અથવા શ્રી શાન્તિસૂરિએ ઉપદેશેલ ધર્મને વિષે તમે ઉદ્યમ કરો ૫૦

एप जीवविचार सक्षेपरुचीना ज्ञानहेतो'

एसो जीवविचारो, सखेवरुईण जाणणाहेऊ,

આ જીવોનો વિચાર સક્ષેપરૂચિ જીવોને જાણવાને અર્થે

सक्षिप्त उध्धृतो रुन्दात् श्रुतसमुद्रात्

सखित्तो उद्धरिओ, रुंदाओ सुयसमुद्दाओ ॥५१॥

સક્ષિપ્ત ઉદ્ધર્યો ગભીર સૂત્રરૂપ સમુદ્રથકી

એસો=એ
જીવવિયારો=જીવવિચાર
સખેવરૂઇણ=સક્ષેપ રુચિવતને
જાણણા હેઊ=જાણવાને અર્થે
સખિત્તો=સક્ષેપથી
ઉદ્ધરિઓ=ઉદ્ધાર કર્યો છે
રુદાઓ(રુદાઓ)=અતિશય વિસ્તારવાળા
સુયસમુદ્દાઓ=શ્રુતરૂપ સમુદ્રથી.

અર્થ—આ જીવોનો વિચાર ગભીર (વિસ્તૃત) સૂત્ર રૂપ સમુદ્રથકી સંક્ષેપરૂચિ જીવોને જાણવાના અર્થે સંક્ષેપથી ઉદ્ધર્યો (રચ્યો) છે ૫૧

વિવેચન—જીવોનો વિચાર તે **જીવવિચાર** અથવા એમ સ્થાવરાદિ જીવોનો વિચાર (વર્ણન) જેને વિષે છે તે **જીવવિચાર** નામનો ગ્રંથ આ (પૂર્વે કહી ગયા તે સાક્ષાત્) જીવવિચાર સ્વલ્પ મતિવાળા જીવોને જીવસંબંધીની હકીકત જાણવા માટે જેના વિસ્તારનો પાર પામી ન શકાય એવા શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રથકી શ્રી **શાંતિસૂરિએ** અનુગ્રહબુદ્ધિથી સંક્ષેપથી રચ્યો સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ધર્યો, એમ કહેવાવડે એ સૂચવે છે કે આ જે કાંઈ કહ્યું છે તે સર્વ પોતાની મતિકલ્પનાએ નહિ કહેતા જિનોક્ત સિદ્ધાંતની પરંપરાએ કહ્યું છે ૫૧

ગાથા ૨૩ મીનો વધારો. જંબુદ્વીપ ૧ લાખ જોજનનો છે ત્યાર પછી એકેક સમુદ્ર અને એકેકદ્વીપ વલયાકારે એક બાજુથી ગણીએ તો બમણા છે તેને ફરતો લવણ સમુદ્ર બંને બાજુએ મળીને ૪ લાખ જોજન, તેને ફરતો ધાતકી ખંડ ૮ લાખ જોજન, તેની ચારે બાજુએ કાળોદધિ સમુદ્ર ૧૬ લાખ જોજન તેને ફરતો પુષ્કરાવર્તદ્વીપ અડધો હોવાથી ૧૬ લાખ જોજન છે કુલ ૪૫ લાખ જોજનનું મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે

॥ इति श्री जीवविचारप्रकरण समाप्तम् ॥

अथ जीवविचारना वोल

१ જીવના બે ભેદ છે
  १ સંસારી—કર્મ સહિત
  २ સિદ્ધ—કર્મ રહિત
२ સંસારી જીવના ભેદ બે છે
  १ ત્રસ—હાલે ચાલે તે
  २ સ્થાવર—સ્થિર રહે તે
३ સ્થાવર જીવના પાંચ ભેદ છે
  १ પૃથ્વીકાય—માટી પાષાણાદિકના જીવ
  २ અપ્કાય—પાણીના જીવ
  ३ તેઉકાય—અગ્નિના જીવ
  ४ વાઉકાય—વાયરાના જીવ
  ५ વનસ્પતિકાય—ઝાડ પાલાદિકના જીવ
४ વનસ્પતિકાયના બે ભેદ છે
  १ પ્રત્યેક—એક શરીરને વિષે એક જીવ હોય તે
  २ સાધારણ—એક શરીરને વિષે અનંતા જીવ હોય તે
५ ત્રસકાયના ચાર ભેદ છે
  १ બેઇંદ્રિય—સ્પર્શનેંદ્રિય (ત્વચા) અને રસનેંદ્રિય(જીભ)વાળા
  २ તેઇંદ્રિય—સ્પર્શનેંદ્રિય, રસનેંદ્રિય અને ઘ્રાણેંદ્રિય (નાસિકા) વાળા.

३ ચઉરિંદ્રિય—સ્પર્શનેંદ્રિય, રસનેંદ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય અને ચક્ષુરિંદ્રિય, (આંખ) વાળા

૪ પંચેંદ્રિય—સ્પર્શનેંદ્રિય, રસનેંદ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય, ચક્ષુરિંદ્રિય અને શ્રોત્રેંદ્રિય (કાન) વાળા

૬ પંચેંદ્રિય જીવના ચાર ભેદ છે

૧ નારકી, ૨ તિર્યંચ, ૩ મનુષ્ય અને ૪ દેવતા

૭ નારકીના સાત ભેદ છે

૧ ઘમ્મા, ૨ વંશા, ૩ સેલા, ૪ અંજના, ૫ રિષ્ટા, ૬ મઘા અને ૭ માઘવતી તેના ગોત્રના નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે જાણવા

૧ રત્નપ્રભા, ૨ શર્કરાપ્રભા, ૩ વાલુકાપ્રભા, ૪ પંકપ્રભા, ૫ ધૂમપ્રભા, ૬ તમપ્રભા અને તમસ્તમપ્રભા

૮ તિર્યંચ પંચેંદ્રિય જીવોના ત્રણ ભેદ છે

૧ જલચર—પાણીમાં ચાલનારા

૨ સ્થલચર—જમીન ઉપર ચાલનારા

૩ ખેચર—આકાશમાં ઉડનારા

૯ મનુષ્યના ત્રણ ભેદ છે

૧ કર્મભૂમિના ૨ અકર્મભૂમિના અને ૩ અંતર્દ્વીપના

૧૦ કર્મભૂમિ ૧૫ છે

૫ ભરત, ૫ ઐરવત અને ૫ મહાવિદેહ

૧૧ અકર્મભૂમિ ૩૦ છે

૫ હેમવત, ૫ ઐરણ્યવત્, ૫ હરિવર્ષ, ૫ રમ્યક્, ૫ દેવકુરૂ અને ૫ ઉત્તરકુરૂ

૧૨ અંતર્દ્વીપ ૫૬ છે–આ જંબુદ્વીપમાં પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબા એવા હિમવત્ અને શિખરી એ બે પર્વતો છે, તે પર્વતોના દરેકના

છેડાના બબ્બે ગજદંત લવણ સમુદ્રમાં ગયેલા છે અને તે એકેક ગજદંત ઉપર સાત સાત અંતરદ્વીપ છે એટલે બે પર્વતની બન્ને દિશાના મળી આઠ દાઢા ઉપર ૫૬ અંતર્દ્વીપ છે

૧૩ દેવતાના ચાર ભેદ છે
૧ ભવનપતિ, ૨ વ્યંતર, ૩ જ્યોતિષી ૪ અને વૈમાનિક

૧૪ ભવનપતિના દશ ભેદ છે
૧ અસુરકુમાર, ૨ નાગકુમાર, ૩ સુવર્ણકુમાર, ૪ વિદ્યુત્કુમાર, ૫ અગ્નિકુમાર, ૬ દ્વીપકુમાર, ૭ ઉદધિકુમાર, ૮ દિશિકુમાર, ૯ પવનકુમાર અને ૧૦ સ્તનિત (મેઘ) કુમાર

૧૫ વ્યંતરના બે ભેદ છે
૧ વ્યંતર, ૨ વાણવ્યંતર

૧૬ વ્યંતરના આઠ ભેદ છે
૧ પિશાચ, ૨ ભૂત, ૩ યક્ષ, ૪ રાક્ષસ, ૫ કિન્નર, ૬ કિંપુરૂષ, ૭ મહોરગ અને ૮ ગંધર્વ

૧૭ વાણવ્યંતરના આઠ ભેદ છે
૧ અણપન્ની, ૨ પણપન્ની, ૩ ઇસીવાદી, ૪ ભુતવાદી, ૫ કંદિત, મહાકંદિત, ૭ કોહંડ અને ૮ પતંગ

૧૮ જ્યોતિષીના પાંચ ભેદ છે
૧ ચંદ્ર, ૨ સૂર્ય, ૩ ગ્રહ, ૪ નક્ષત્ર અને ૫ તારા

૧૯ વૈમાનિક દેવતાના બે ભેદ છે
૧ કલ્પોપપન્ન—સ્વામી સેવકભાવ આદિ મર્યાદાવાળા
૨ કલ્પાતીત—સ્વામી સેવક આદિ મર્યાદારહિત

૨૦ કલ્પોપપન્ન—બાર દેવલોકવાળા તે દેવલોકના નામ,—
૧ સુધર્મ, ૨ ઈશાન, ૩ સનત્કુમાર, ૪ માહેન્દ્ર, ૫ બ્રહ્મલોક,

૬ લાતક, ૭ મહાશુક્ર, ૮ સહસ્રાર, ૯ આનત, ૧૦ પ્રાણત, ૧૧ આરણ અને ૧૨ અચ્યુત

૨૧ કલ્પાતીતના બે ભેદ છે

૧ નવ ગ્રૈવેયક, ૨ પાચ અનુત્તર

નવ ગ્રૈવેયકના નામ-સુદર્શન, સુપ્રબુદ્ધ, મનોરમ, સર્વભદ્ર, સુવિશાલ, સુમનસ, સૌમનસ, પ્રિયકર અને નદીકર

૨૨ પાચ અનુત્તર વિમાનના નામ

૧ વિજય, ૨ વિજયત, ૩ જયત, ૪ અપરાજિત અને ૫ સર્વાર્થસિદ્ધ.

૨૩ સિદ્ધના જીવો પદર ભેદે છે

૧ જિનસિદ્ધ, ૨ અજિનસિદ્ધ, ૩ તીર્થસિદ્ધ, ૪ અતીર્થસિદ્ધ, ૫ ગૃહલિંગસિદ્ધ, ૬ અન્યલિંગસિદ્ધ, ૭ સ્વલિંગસિદ્ધ, ૮ સ્રીલિંગસિદ્ધ, ૯ પુરૂષલિગસિદ્ધ, ૧૦ નપુસકલિગસિદ્ધ, ૧૧ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, ૧૨ સ્વયબુદ્ધસિદ્ધ, ૧૩ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ, ૧૪ એકસિદ્ધ અને ૧૫ અનેકસિદ્ધ

એ પ્રકારે જીવનો વિચાર સક્ષેપે જાણવો

હવે એ જીવોનુ ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનુ માન કહે છે

૨૪ પૃથ્વીકાય

શરીર પ્રમાણ—અગુલનો અસખ્યાતમો ભાગ

આયુષ્—બાવીશ હજાર વર્ષ

૨૫ અપ્કાય

શરીર પ્રમાણ—અગુલનો અસખ્યાતમો ભાગ

આયુષ્—સાત હજાર વર્ષ

૨૬ તેઉકાય

શરીર પ્રમાણ—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આયુષ્—ત્રણ અહોરાત્રિ

૨૭ વાયુકાય

શરીર પ્રમાણ—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આયુષ્—ત્રણ હજાર વર્ષ

૨૮ સાધારણ વનસ્પતિકાય

શરીર પ્રમાણ—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આયુષ્—અંતમુહૂર્ત્ત

૨૯ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન અધિક

આયુષ્—દશ હજાર વર્ષ

૩૦ બેઇંદ્રિય

શરીર પ્રમાણ—બાર યોજન

આયુષ—બાર વર્ષ

૩૧ તેઇંદ્રિય.

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ ગાઉ

આયુષ્—૪૯ દિવસ

૩૨ ચઉરિન્દ્રિય

શરીર પ્રમાણ—ચાર ગાઉ

આયુષ્—છ માસ

૩૩ પ્રથમ નરકના જીવો

શરીર પ્રમાણ—૭ાાા ધનુષ્યને ૬ અંગુલ

આયુષ્—એક સાગરોપમ

૩૪ બીજી નરકના જીવો
શરીર પ્રમાણ—૧૫ાા ધનુષ અને ૧૨ અગુલ
આયુષ્—ત્રણ સાગરોપમ
૩૫ ત્રીજી નરકના જીવો
શરીર પ્રમાણ—૩૧ા ધનુષ્
આયુષ્—સાત સાગરોપમ
૩૬ ચોથી નારકના જીવો
શરીર પ્રમાણ—૬૨ા ધનુષ
આયુષ્—૧૦ સાગરોપમ
૩૭ પાચમી નરકના જીવો
શરીર પ્રમાણ—૧૨૫ ધનુષ
આયુષ્—૧૭ સાગરોપમ
૩૮ છઠ્ઠી નરકના જીવો
શરીર પ્રમાણ—૨૫૦ ધનુષ્
આયુષ્—૨૨ સાગરોપમ
૩૯ સાતમી નરકના જીવો
શરીર પ્રમાણ—૫૦૦ ધનુષ્
આયુષ—૩૩ સાગરોપમ
૪૦ ગર્ભજ જલચર
શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન
આયુષ્—ક્રોડ પૂર્વ
૪૧ ગર્ભજ સ્થલચર (ચતુષ્પદ)
શરીર પ્રમાણ—છ ગાઉ
આયુષ્—ત્રણ પલ્યોપમ

૪૨ ગર્ભજ ખેચર

શરીર પ્રમાણ--બેથી નવ ધનુષ્ય
આયુષ્--પલ્યોપમનો અસખ્યાતમો ભાગ.

૪૩ ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ

શરીર પ્રમાણ -બેથી નવ ગાઉ
આયુષ--પૂર્વ ક્રોડ વર્ષ

૪૪ ગર્ભજ ઉર પરિસર્પ

શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન.
આયુષ્—પૂર્વ ક્રોડ વર્ષ

૪૫ સમૂર્ચ્છિમ જલચર

શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન
આયુષ્—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ

૪૬ સમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર

શરીર પ્રમાણ—બેથી નવ ગાઉ
આયુષ—૮૪૦૦૦ વર્ષ

૪૭ સમૂર્ચ્છિમ ખેચર

શરીર પ્રમાણ—બેથી નવ ધનુષ
આયુષ્—૭૨૦૦૦ વર્ષ

૪૮ સમૂર્છિમ ભુજપરિસર્પ

શરીર પ્રમાણ—બેથી નવ ધનુષ
આયુષ્—૪૨૦૦૦ વર્ષ

૪૯ સમૂર્છિમ ઉર પરિસર્પ

શરીર પ્રમાણ—બેથી નવ યોજન
આયુષ્—૫૩૦૦૦ વર્ષ

૫૦ ગર્ભજ મનુષ્ય
શરીર પ્રમાણુ—ત્રણુ ગાઉ
આયુષ્—ત્રણુ પલ્યોપમ

૫૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય અને પૃથ્વીકાય વિગેરે પાંચ સૂક્ષ્મ જીવો
શરીર પ્રમાણુ--અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
આયુષ્--અંતર્મુહૂર્ત

૫૨ ભવનપતિ દેવતા
શરીર પ્રમાણુ--સાત હાથ
આયુષ્—અસુરકુમારનિકાયના દેવોનું એક સાગરોપમથી અધિક
નવ નિકાયના દેવોનું દેશે ઉણું બે પલ્યોપમ

૫૩ વ્યંતર દેવતા
શરીર પ્રમાણુ—સાત હાથ
આયુષ્--એક પલ્યોપમ

૫૪ જ્યોતિષી દેવતા
શરીર પ્રમાણુ—સાત હાથ
આયુષ્--ચંદ્રમા—એક પલ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષ
સૂર્ય—એક પલ્યોપમ અને એક હજાર વર્ષ
ગ્રહ—એક પલ્યોપમ
નક્ષત્ર—અર્ધ પલ્યોપમ
તારા—એક પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ

૫૫ સુધર્મ દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણુ—સાત હાથ
આયુષ્—બે સાગરોપમ

૫૬ ઇશાન દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણુ—સાત હાથ

આયુષ્—બે સાગરોપમથી અધિક
૫૭ સનત્કુમાર દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—છ હાથ
આયુષ—સાત સાગરોપમ
૫૮ માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—છ હાથ
આયુષ્—સાત સાગરોપમથી અધિક
૫૯ બ્રહ્મલોક દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—પાંચ હાથ
આયુષ્—દશ સાગરોપમ
૬૦ લાંતક દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—પાંચ હાથ
આયુષ્—ચૌદ સાગરોપમ
૬૧ મહા શુક્ર દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—ચાર હાથ
આયુષ્—સત્તર સાગરોપમ
૬૨ સહસ્રાર દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—ચાર હાથ
આયુષ્—અઢાર સાગરોપમ
૬૩ આનત દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ
આયુષ્—ઓગણીશ સાગરોપમ
૬૪ પ્રાણત દેવલોકના દેવતા
શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ

આયુષ્—૨૦ સાગરોપમ

૬૫ આરણ દેવલોકના દેવતા

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ

આયુષ્—૨૧ સાગરોપમ

૬૬ અચ્યુત દેવલોકના દેવતા

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ

આયુષ્—૨૨ સાગરોપમ

૬૭ નવ ગ્રૈવેયકના દેવતા

શરીર પ્રમાણ—બે હાથ

આયુષ્—૧ લા ગ્રૈવેયકે ૨૩ સાગરોપમ

૨	જા	,,	૨૪	,,
૩	જા	,,	૨૫	,,
૪	થા	,,	૨૬	,,
૫	મા	,,	૨૭	,,
૬	ઠ્ઠા	,,	૨૮	,,
૭	મા	,,	૨૯	,,
૮	મા	,,	૩૦	,,
૯	મા	,,	૩૧	,,

૬૮ પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવતા

શરીર પ્રમાણ—એક હાથ

આયુષ્—વિજય, વિજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનના દેવતાઓનું ૩૧ થી ૩૩ સાગરોપમ

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાને—૩૩ સાગરોપમ

॥ अथ श्री जीवविचारप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

॥ आर्या वृत्त ॥

भुवणपईव वीरं, नमिऊण भणामि अबुहबोहत्थं ॥
जीवसरूवं किंचिवि, जह भणियं पुव्वसूरीहिं ॥ १ ॥
जीवा मुत्ता संसा,-रिणो य तस थावरा य संसारी ॥
पुढवि जल जलण वाऊ, वणस्सई थावरा नेया ॥ २ ॥
फलिहमणिरयणविद्दुम,-हिंगुलहरियालमणसिलरसिंदा ॥
कणगाइ धाऊ सेढी, वन्निय अरणेट्टय पलेवा ॥ ३ ॥
अब्भय तूरी ऊसं, मट्टी पाहाणजाइओ णेगा ॥
सोवीरंजणलुणाइ, पुढविभेया इ इच्चाइ ॥ ४ ॥
भोमंतरिक्खमुदगं, ओसा हिम करग हरितणू महिया ॥
हुंति घणोदहिमाई, भेआ णेगा य आउस्स ॥ ५ ॥
इंगाल जाल मुम्मुर, उक्कासणि कणग विज्जुमाइया ॥
अगणिजियाणं भेया, नायव्वा निउणबुद्धीए ॥ ६ ॥
उब्भामग उक्कलिया, मंडली महसुद्धगुंजवाया य ॥
घणतणुवायाइया, भेया खलु वाउकायस्स ॥ ७ ॥
साहारणपत्तेया, वणस्सइजीवा दुहा सुए भणिया ॥
जेसिमणंताणं तणू, एगा साहारणा तेउ ॥ ८ ॥
कंदा अंकुर किसलय, पणगा सेवाल भूमिफोडा य ॥
अल्लयतिय गज्जरमो,-त्थ वत्थुला थेग पल्लंका ॥ ९ ॥
कोमलफलं च सव्वं, गूढसिराइं सिणाइपत्ताइं ॥

योहरिकुँआरिगुग्गुलि, गळोयपमुहा इ छिन्नरुहा ॥ १० ॥
इचाइणो अणेगे, हवंति भेया अणतकायाण ॥
तेसिं परिजाणणत्थ, लक्खणमेय सुए भणिय ॥ ११ ॥
गूढसिरसधिपव्व, समभगमहीरुग च छिन्नरुह ॥
साहारण सरीर, तव्विवरिय च पत्तेय ॥ १२ ॥
एग सरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ॥
फलफूलछल्लिकट्ठा, मूलगपत्ताणि बीयाणि ॥ १३ ॥
पत्तेयतरु मुत्तु, पचवि पुढवाईणो सयललोए ॥
सुहुमा हवंति नियमा, अतमुहुत्ताऊ अदिस्सा ॥ १४ ॥
सख कवड्डय गडुल, जलोय चदणगअळसलहगाई ॥
मेहरि किमि पूअरगा, वेइदिय माइवाहाई ॥ १५ ॥
गोमि मकुणजूआ, पिपीलि उद्देहिया य मकोडा ॥
इल्लिय घयमिल्लीओ, सावय गोकीडजाईओ ॥ १६ ॥
गद्दहयचोरकीडा, गोमयकीडा य धन्नकीडा य ॥
कुथु गुवालिय इलिया, तेइदिय इदगोवाई ॥ १७ ॥
चउरिंदिया य विन्छू, ढिंकुण भमरा य भमरिया तिड्डा ॥
मन्छिय डसा मसगा, कसारी कविलडोलाई ॥ १८ ॥
पचिंदिया य चउहा, नारय तिरिया मणुस्स देवा य ॥
नेरइया सत्तविहा, नायव्वा पुढविभेएण ॥ १९ ॥
जलयरथलयरखयरा, तिविहा पचिंदिया तिरिक्खा य ॥
सुसुमार मच्छ कच्छव, गाहा मगरा य जलचारी ॥

चउप्पय उरपरिसप्पा, भुयपरिसप्पा य थलयरा तिविहा ॥
गोसप्पनउलपमुहा, बोधव्वा ते समासेण ॥ २१ ॥
खयरा रोमयपक्खी, चम्मयपक्खी य पायडा चेव ॥
नरलोगाओ बाहिं, समुग्गपक्खी वियर्यपक्खी ॥ २२ ॥
सव्वे जल-थल-खयरा, समुच्छिमा गब्भया दुहा हुंति ॥
कम्मा कम्मगभूमि, अंतरदीवा मणुस्सा य ॥ २३ ॥
दसहा भवणाहिवई, अट्ठविहा वाणमंतरा हुंति ॥
जोइसिया पंचविहा, दुविहा वेमाणिया देवा ॥ २४ ॥
सिद्धा पनरस भेया, तित्थातित्थाइसिद्धभेएण ॥
एए संखेवेणं, जीवविगप्पा समक्खाया ॥ २५ ॥
एएसिं जीवाणं, सरीरमाउठिई सकायम्मि ॥
पाणाजोणिपमाणं, जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥ २६ ॥
अंगुलअसंखभागो, सरीर-मेगिंदियाण सव्वेसिं ॥
जोयणसहस्समहियं, नवरं पत्तेयरुक्खाणं ॥ २७ ॥
बारस जोयण तिन्नेव, गाउआ जोयणं च अणुक्कमसो ॥
बेइंदियतेइंदिय,-चउरिंदियदेहमुच्चत्तं ॥ २८ ॥
धणुसयपंचपमाणा, नेरइया सत्तमाइ पुढवीए ॥
तत्तो अद्धद्धूणा, नेया रयणप्पहा जाव ॥ २९ ॥
जोयणसहस्समाणा, मच्छा उरगा य गब्भया हुंति ॥
धणुहपुहुत्तं पक्खीसु, भुयचारी गाउअपुहुत्तं ॥ ३० ॥
खयरा धणुहपुहुत्तं, भुअगा उरगा य जोयणपुहुत्तं ॥
गाउअपुहुत्तमित्ता, समुच्छिमा चउप्पया भणिया ॥ ३१ ॥

उच्चेव गाउआइ, चउप्पया गब्भया मुणेयव्वा ॥
कोसतिग च मणुस्सा, उक्कोस सरीरमाणेण ॥ ३२ ॥
ईसाणतसुराण, रयणीओ सत्त हुति उच्चत्त ॥
दुग दुग दुग चउ गेवि,-ज्जणुत्तरेक्किक्कपरिहाणि ॥ ३३ ॥
बावीसा पुढवीए, सत्त य आउस्स तिन्नि वाउस्स ॥
वाससहस्सा दस तरु,-गणाण तेऊ तिरत्ताऊ ॥ ३४ ॥
वासाणि बारसाऊ, बिइंदियाण तिइंदियाण तु ॥
अउणापन्न दिणाइ, चउरिंदीण तु छम्मासा ॥ ३५ ॥
सुरनेरइयाण ठिई, उक्कोसा सागराणि तित्तीस ॥
चउप्पयतिरियमणुस्सा, तिन्नि य पलिओवमा हुति ॥ ३६ ॥
जलयरउरभुअगाण, परमाऊ होइ पुव्वकोडी उ ॥
पक्खीण पुण भणिओ, असखभागो अ पलियस्स ॥ ३७ ॥
सव्वे सुहुमा साहा-रणा य समुच्छिमा मणुस्सा य ॥
उक्कोस जहन्नेण, अतमुहुत्त चिय जियति ॥ ३८ ॥
ओगाहणाउमाण, एव सखेवओ समक्खाय ॥
जे पुण इत्थ विसेसा, विसेससुत्ताउ ते नेया ॥ ३९ ॥
एगिंदिया य सव्वे, असखउस्सप्पिणी सकायम्मि ॥
उववज्जति चयति य, अणतकाया अणताओ ॥ ४० ॥
सखिज्जसमा विगला, सत्तट्ठ भवा पणिंदितिरिमणुआ ॥
उववज्जति सकाए, नारय देवा य नो चेव ॥ ४१ ॥
दसहा जिआणपाणा, इदियऊसासआउबलरूवा ॥
एगिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥ ४२ ॥

चउप्पय उरपरिसप्पा, भुयपरिसप्पा य थलयरा तिविहा ॥
गोसप्पनउलपमुहा, बोधव्वा ते समासेण ॥ २१ ॥
खयरा रोमयपक्खी, चम्मयपक्खी य पायडा चेव ॥
नरलोगाओ बाहिं, समुग्गपक्खी वियययक्खी ॥ २२ ॥
सव्वे जल–थल–खयरा, समुच्छिमा गब्भया दुहा हुंति ॥
कम्मा कम्मगभूमि, अतरदीवा मणुस्सा य ॥ २३ ॥
दसहा भवणाहिवई, अट्ठविहा वाणमतरा हुंति ॥
जोइसिया पचविहा, दुविहा वेमाणिया देवा ॥ २४ ॥
सिद्धा पनरस भेया, तित्थातित्थाइसिद्धभेएण ॥
एए सखेवेण, जीवविगप्पा समक्खाया ॥ २५ ॥
एएसिं जीवाण, सरीरमाउठिई सकायम्मि ॥
पाणाजोणिपमाण, जेसिं ज अत्थि त भणिमो ॥ २६ ॥
अगुलअसखभागो, सरीर–मेगिंदियाण सव्वेसिं ॥
जोयणसहस्समहियं, नवर पत्तेयरुक्खाण ॥ २७ ॥
बारस जोयण तिन्नेव, गाउआ जोयण च अणुक्कमसो ॥
बेइंदियतेइंदिय,–चउरिंदियदेहमुच्चत्त ॥ २८ ॥
धणुसयपचपमाणा, नेरइया सत्तमाइ पुढवीए ॥
तत्तो अद्धद्धूणा, नेया रयणप्पहा जाव ॥ २९ ॥
जोयणसहस्समाणा, मच्छा उरगा य गब्भया हुंति ॥
धणुहपुहुत्त पक्खीसु, भुयचारी गाउअपुहुत्त ॥ ३० ॥
खयरा धणुहपुहुत्त, भुअगा उरगा य जोयणपुहुत्त ॥
गाउअपुहुत्तमित्ता, समुच्छिमा चउप्पया भणिया ॥ ३१ ॥

असन्निसन्नी पचिं-दिएसु नव दस कमेण बोद्धव्वा ॥
तेहिं सह विप्पओगो, जीवाण भन्नए मरणं ॥ ४३ ॥
एवं अणोरपारे, संसारे सायरम्मि भीमम्मि ॥
पत्तो अणंतखुत्तो, जीवेहिं अपत्तधम्मेहिं ॥ ४४ ॥
तह चउरासी लक्खा, संखा जोणीण होइ जीवाण ॥
पुढवाईण चउण्ह, पत्तेय सत्त सत्तेव ॥ ४५ ॥
दस पत्तेयतरूण, चउदस लक्खा हवंति इयरेसु ॥
विगलिंदिएसु दो दो, चउरो पचिंदितिरियाण ॥ ४६ ॥
चउरो चउरो नारय, सुरेसु मणुआण चउदस हवंति ॥
संपिंडिआ य सव्वे, चुलसी लक्खा उ जोणीण ॥ ४७ ॥
सिद्धाण नत्थि देहो, न आउकम्मं न पाणजोणीओ ॥
साइअणंता तेसिं, ठिई जिणदागमे भणिआ ॥ ४८ ॥
काले अणाइनिहणे, जोणि गहणम्मि भीसणे इत्थ ॥
भमिया भमिहिंति चिरं, जीवा जिणवयणमलहंता ॥ ४९ ॥
ता संपइ संपत्ते, मणुअत्ते दुल्लहेवि संमत्ते ॥
सिरिसंतिसूरिसिट्ठे, करेह भो ? उज्जमं धम्मे ॥ ५० ॥
एसो जीववियारो, संखेवरुइण जाणणाहेऊ ॥
संखित्तो उद्धरिओ, रुद्दाओ सुयसमुद्दाओ ॥ ५१ ॥

॥ इति श्रीजीवविचारप्रकरण ॥
